

Өзбекстан Республикасы жоқары ҳәм орта арнаўлы
билим министрлиги

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

Әбдиназимов Ш. Н.

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасы
(оқыу қолланба)

• НӨКИС-2004

КИРИСИҮ

„Күлен болыс“ поэмасы шайырдың тарихый шығармаларының бири есапланады. Бул поэма тек бир мәртебе 1950-жылғы шайырдың толық шығармалар жыйнағында жарияланған. Ҳазирги ўақытта Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Н. Дәўқараев атындағы тил ҳәм әдебиат институтының қол жазбалар фондында „Р-120. Бердақ жарияланбаған шығармалары 1630 шифры“ менен сақланатуғын нуска сол 1950-жылы жарияланған нускаға сәйкес келеди. Бул нуска 42-58 бетлерде берилген. Соңына „Х. Рамберген“ -деп корсетилген. Соған қарағанда бул нусқаны Рам шайыр жазып алған болыўы керек. И.Т.Сағитов „Қарақалпақстан экономика ҳәм мәдениет институтының фольклор фондындағы дәсленки қол жазбаларды тексерип қарағанымызда „Хорезм“, „Шежире“, „Асқар бий“, „Күлен болыс“ шығармалары Қарабай Ермановтың жазып алған қол жазбаларында ғана бар екенлиги анықланды“¹ мағлыұмат береди.

Бул 1630-шифрлы нуска көлеми жағынан 102 куплет яғный 408 қосық қатарынан ибарат. Қурылысы жағынан үш бөлимге ажыратып қараўға болады. Биринши бөлим „Шыңғыс ханның Хорезмди жаўлап алыўынан баслап, Нағдай бий, оның балалары, ақлықлары, әсиресе Күлен болыстың ата тегиниң келип шығуўын тәрийилеў ушын Елбарыс хан, Ағадил аталық, Адина аталықтың тарийхы, Елбарыс ханның қызынан „хантекли“ ниң туўылыўы, оның инилери, балаларының тәрийипи, Күлен болыстың туўылғанына шекемги ўақыялар“ баянланған. Бул бөлимдеги ҳәр бир куплет қосық „болған емес“ редифи менен жуўмақланып отырған.

Екинши бөлимде Күлен болыстың тәрийипи, оның жайынын тәрийипи, дүнья-мүлкениң тәрийипи, Күлен болыс жаратқан әжайып бағдың тәрийипи берилген. Бул бөлимдеги ҳәр бир куплет қосық та „Күлен болыс“ сөзлери менен жуўмақланған.

Үшинши бөлимде, бурын өткен тарийхый, әпсаналық адамлар, талантлы сөз шеберлери Жийренше, Күнхожа, Әжинияз, Зухақ, Қарун бай, Ғөруғлы, Мақтымқұлы, Ширазы, Алишер Наўайы, Шермухаммед Мунис, шайхы Абибулла ҳ.т. басқалардың тәрийипи берилген. Бул

¹ И. Сағитов. Бердақтың творчествосы.- Нөкис, 1958, -110-113-б.

бөлімдегі хәр бир куплет қосық та „Күлен болыс“ сөзлери менен жуўмақланған.

„Күлен болыс“ поэмасының буннан басқа және бир нұсқасы бар. Бул нұсқа 1962-жылы Озбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің Н. Дәуқараев атындағы тарих, тил хәм әдебият институтының тарих секторының илимий хызметкерлери тәрәпинен Тахтакөпир районы Фрунзе атындағы совхоздың аймағынан ески мазар ишинде шашылып атырған қағазлар арасынан табылған. Бул нұсқаны тарих илимлериниң кандидаты М. Тилеумуратов өзиниң 1967-жылғы „Бердақ шығармалары-тарихый дерек сыпатында“ мийнетинде кең түрде пайдаланды¹.

„Күлен болыс“ поэмасының изертленіуи

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы оның ең аз изертленген шығармаларынан болып есапланады. „Күлен болыс“ поэмасы тек бир мәртебе 1950-жылы жәрияланғанын жоқары да айтқан еди. Поэма жәрияланғаннан кейин аралаң үш жылдан соң А. Савицкийдиң Ташкентте „Звезда Востока“ журналының 1953-жылғы 12-санында, 1954-жылғы 1-2 санларында „Из каракалпакского дневника“ деген көлемли мақаласы жәрияланды. Автор өзиниң бул мақаласында Бердаққа Хийўа ханларын, үстем класс ўәкиллерин үгит-нәсиятлаўшы диншил, суўпы сыпатында айып тағады. Хийўа ханларын мақтаған шығармасы деп „Хорезм“ поэмасын, үстем класс ўәкиллерин жырлаған шығармасы деп „Күлен болыс“ поэмасын көрсетеди. Шайырдың диншиллигин дәлилеуі үшін оның поэмалары хәм қосықларындағы „алла талла“, „қудай“, „пир“ сөзлери жумсалған қатарларынан мысаллар келтиреди.

Бул дәуірдеги хәм буннан кейинги илимий изертлеуі жұмыслары менен танысып қарағанымызда илимпазлар „Хорезм“ хәм „Күлен болыс“ поэмалары Бердақтың қәлемине тийисли емес усаған пикирлерди айтқанының гуўасы боламыз².

50-60 жыллардағы илимий-изертлеуі жұмысларына тән болған тийкарғы бағдарлардың бири-бул Бердақтың әдебий мийрасларын

¹ М.Тилеумуратов. Бердақ шығармалары тарихый дерек сыпатында. Қол жазба 1967, 203-бет

миллетшилиқ, репрессия батпағынан қутқарып қалыу үшін ўақытша болса да шайырдың айырым шығармаларынан ўаз кешиўге, Бердақтики емес деп дәлиллеулерге умытылыўлар, сондай-ақ, диншиллик батпағынан қутқарыу үшін ХХ әсирдиң атеистлери қатарына шекем тендестириуі тенденциялары болғанын көриўге болады.

Солай етип, Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы жәрияланар-жәрияланбастан-ақ репрессияға ушыралты. Ол туўралы арнаўлы изертлеуі жұмысы жүргизилмеди. Оның аты тек айырым илимпазлардың мийнетлеринде тилге алынды.

Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы И. Т. Сағытов өзиниң „Сахра бұлбиди“ мийнетинде Бердақтың „Күлен болыс“ деген тарихый дәстанлық шығармасы бар екенлигин көрсетеди³. Хәтте 80-жыллардың соңында белгили Бердақтанўшы илимпаз, филология илимлериниң докторы, проф. Ә. Пахратдинов өзиниң „Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары“ деген көлемли мийнегине „Күлен болыс“ поэмасын киргизбейди хәм И. Сағытовтың жоқарыдағы мағлыұматына қарсы шығады. „Бизиң буған қосылғмыыз келмейди. Өйткени, шайыр Күлен болыс хәққында дәстан жазған емес, ал ол туўралы өткир сатиралық қосық жазған. Хәзирге шекем Бердақтың „Күлен болыс“ деген дәстаны табылған емес“ -деп жазады².

Көлеми 66 куплеттен ибарат „Рәўшан“ поэмасын, көркемлик дәрежеси анағурлым төмен „Еркебай“ поэмасын дәстанлық шығармалардың талабына жуўап береді деп есаплаған бул илимпаздың көлеми 400 қатардан аслам, бир емес, еки қол жазба нұсқасы Н. Дәуқараев атындағы институттың қол жазба фондында сақланатуғын „Күлен болыс“ поэмасын табылмады деп тастыйықлауы түсиниксиз.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы бойынша хәзирге шекемги жұмыслардың ишинде тарихшы М. Тилеумуратовтың изертлеуілери тийкарғы орынды ийелсиди. Ол өзиниң 1967-жылы қорғалған „Бердақ шығармалары-тарихый дерек сыпатында“ деп аталатуғын кандидатлық диссертациясында „Күлен болыс“ поэмасының Бердақтың қәлемине тийисли екенлигин көрсетиуі менен бирге, қарақалпақ халқының тарихын изертлеуде бул поэма бахалы мағлыұматлар беретуғынын

¹ И.Сағытов. Сахра бұлбиди.-Некис.: 1974, 228-235 бетлер.

²Ә. Пахратдинов. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары.- Некис 1987. 14 бет.

тастыйқлайды¹. М. Тилеумуратовтың „Қарақалпақ поэзиясы-тарихий дерек“ деп аталатуғын көлемлі изертлеуінде де „Күлен болыс“ поэмасы кең түрде изертленген².

Соңғы ұақытлары әдебиетші илимпазларда бұл поэманың дәстанлық шығарма екенлігін тән ала баслады. Филология илимлериниң кандидаттары И. Өтеулиев, П. Алламбергеновалардың „Бердақтың „Күлен болыс“ дәстаны хақында“-деген мақаласы жәрияланды.

Бирақ бизиң ушын ең баслысы оның жанрлық жақтан қандай шығарма екенлігі емес, бай тиллик мағлыұматлары болып табылады.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы бойынша бүгинги күнге шекемги изертлеулер қысқаша усылардан ибарат.

Бердақтың бұл поэмасының баслы қахарманы болған Күлен болыс ким? Ол тарихта болған адам ба, ямаса көркем образ ба? деген сораұлар кимди болса да қызықтырады.

Бердақтың „Күлен болыс“ шығармасы хақықаттан да қарақалпақ халқының тарихында болған адам туұралы тарихий шығарма. Бердақ өзиниң поэмаларында халқымыздың тарихында белгилі орынға ийе Амангелди, Айдос, Ерназар бий туұралы сол атамадағы поэмаларды дәретти. Усындай поэмаларының қатарына „Күлен болыс“ поэмасын жатқарыуға болады, себеби бұл поэма да тарихта болған, шайыр менен заманлас болған адам туұралы жазылған.

Халық арасында тарқалған, сондай-ақ, Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасындағы мағлыұматларға тийкарлансақ Күлен болыстың өмири бойынша төмендегидей жуұмаққа келиуе болады: Күлен дәслепки ұақытлары жарлышылықта жасаған. Бирақ күш ғайраты, мийнеткешлиги арқасында кем-кем байыған. Буны төмендеги қатарлардан көремиз;

Алардан соң Күлен болды,
Байымаға тапты жолды,
Өзи де ғайратлы болды,
Бийғайраттан болған емес.
Күлен аш болды, тоқ болды,
Гәхи бар болды, гәхи жоқ болды,

¹ М.Тилеумуратов. Произведение Бердаха-как источник по истории каракалпаков. - АКД, -Нукус, 1967.

² М. Тилеумуратов. Қарақалпақ поэзиясы - тарихий дерек. -Нокис. 1994.

Ақыры дәулет бахт-қонды,
Хеш ұақыт қор болған емес.
Бийнәхимлер аузын жаппас,
Бийақылылар арға шаппас,
Ер қыйнамай дүнья таппас,
Малдың өзи келген емес.

Информаторлардың берген мағлыұматлары бойынша, „Күлен болыс балық аулап байыған“.

Информатор Қурбаназар Хожаназар улы Күлен 1873-жылы Әмиүдәрьяның оң жағалығы патша Россиясы тәрәпинен жаулап алынғаннан кейин Россияның Қазан хәм Оренбург қалаларына шекем Қызыл Орданың үсти менен барып балық аңарып сатқанлығы, қайтарда ол жақлардан зәрүрлі жылым, ау хәм т.б. турмыслық затларды алып келип сатып кем-кем құрғышласқаны туұралы мағлыұмат береді.

Күлен Қудайшүкир улы кем-кем байып байлығы хәм искерлиги арқасында Әмиүдәрья музифатының Таллық болыслығына болыс болып сайланады. Күлен қарақалпақлардың бир жәмийетлик экономикалық формациядан екіншисине өтип атырған дәуириниң адамы еди. Яғный өз өмирин тауысқан феодалдық қатнастар халықты шеннен тыс қыйнап бийзар етип жиберип еди. Байлар қол астында жұмыс ислеген, есигинде жүрген адамларға өз ұақтында хақысын бермей, тек өлмес ауқат ушын езит жумсайтуғын еди. Буны Күнхожаның „Он бес жыл жүрип алынған, Рейим аға бир ешким бар“ деген қосық қатарлары да дәлиллейди, яғный бир жаллыққа 15 жыл мийнет етиу керек болған. Ал, енди Қарақалпақстанда капитализмнің дәслепки көринислериниң пайда болыуы, жаңа өндирилдик қатнастардың пайда болыуы усы Күлемлер қусаған байлар жасаған дәуирге туұра келеди.

Күлен қусаған байлар қол астында ислеген күнликшилерди хәр бир күнге жаллап алып жұмыс ислеткен.

Күлен болыслық дәуиринде өзи жерди қәлеп, пишип бир „эжайып“ жай салдырады. Күнликшилерди жаллайды, оларға хәр күни кеште хызмет хақысын береді:

Бұл туұралы поэмадағы төмендеги қатарлар мағлыұмат береді;

Жайды пишти жерди қәлеп,
Күнликшилер етти талап,
Хақын бердиң ақша санап,
Әдил болдың Күлен болыс.

Қырқ садақ, тоқполаттан,
Қол үзбедин қасыл заттан,
Хәр күниге бир манаттан,
Ақша бердин Күлен болыс

Жумысты жақсы ислеген күнликшилерге өз уақытында аўқатын берип, оларға қарасқаны, ал жалқау-қайырларын азаплаганы төмендегі қатарлардан мәлим болады:

Турдың басында талтайып,
Жәнибек хандай шалқайып,
Дийханның қарны қампайып,
Етке шықты Күлен болыс.
Неше мың түп ағаш еттин,
Күнликшиге азап еттин,
Қайырларын урып-сөктин,
Кәхәрлисең Күлен болыс.

Халық арасында, Күлен болыстың белгилі дәрежеде сақый адам болғандығы, жол үсті өтіп баратырған жолаушылар, жол үсті қонақлар үшін бәрқулла қазаны қайнап турғандығы тууралы мағлыұматлар бар. Поэмадағы қосық қатарлары да буны тастыйықлайды:

Алты қабат мийманхана;
Изетлерсең алым келсе,
Мәнің болмас гедей келсе;
Тәрк болмас шүлен қазанын,
Күнделикли Күлен болыс.
Муаззин айтар азанын,
Жайысаң молла-хожанын..
Үйиң болыс, бийдің кәни х.т.б.

Поэмада баянланыуына қарағанда, Күлен болыс сарай киби бир жай салады, әжайып бир бағ жаратады. Бул жайдың тырнағы мәрмер тастан қаланады, қырық сегіз өжиреси бар. Оның 8 қабаты сейисхана, 14 қабаты ғәлехена, 6 қабаты мийманхана, еки қабаты дигирманхана, 2 қабаты жууазхана, 2 қабаты қаразхана болады. Ол жаратқан бағдың қысқаша сыпатламасы төмендегіше: Бағдың ишгінде 700 түп ақ терек, 2000 түп қара тал, 17 түп тораңғыл, 71 түп ақ тал, 900 түп тораңғыл, 600 түп шабдал, жүзим, 300 шийе, 500 шынар, 1000 түптен аслам келин бармақ, өкпе жийде деген жүзимнің сортлары, 30 түп ғоза, 1000 түп ерик,

булардан басқа да, алма, әнжир, анар, беҳи, бадам х.т.б. мийуа ағашлары болған.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасының әҳмийетли тәрәпи, бул поэма XIX әсирдегі қарақалпақтардың дийханшылығы, бағманшылығы бойынша оғала бағалы мағлыұматларды береді. Демек, XIX әсирде-ақ жоқарыдағы мийуе ағашлары қарақалпақ жерлерінде жетистирілген, оларды жетилистиретуғын атайы дийханларымыз болған.

Күлен болыстың дәслепки уақытлары прогрессив тәрәплери болғаны менен ол да өзи жасаған жәмийеттиң агзасы, басқарыушы администатор. Сонлықтанда кем-кем оның халықты езиуи күшейип барады. Халыққа аяусыз салықлар салады. Елдің ишгінде наразылық күшейеди. Ол еки мүддетке болыслыққа сайланып мүддети тамам болады.

Ақ патшаға хызмети менен жаранған оның мийнети бағаланып, оған Станислав лентасының екинши дәрежелі гүмис медалы бериледи. Бул медаль тууралы Бердақтың поэмасында сөз болмаса да поэманың жазылыу уақты медаль алғанынан кейин дәуирге сәйкес келеди. Ол үшінши мүддетке де өз байлығының күши менен сайлаушылар менен санаспай 1898-жылы болыс болады. Бул мына қатарлардан көринеди:

Ақ патшаға дады жетти,
Съезд құрмай болыс етти,
Дәулетияр шығып кетти,
Муца тақат қылған емес.

Бул қатарлардан съезд шақырмай Күленди болыслыққа сайлағаны үшін Таллық болыслығында наразылықтың күшейгени „ақ патшаға“ арзы еткени мәлим болады. Поэма бул уақыядан бұрын жазылған.

Күлен болыс наразылық билдирген он тоғыз сайлаушыны хәр түрли мүддетлерге Төрткүлге апарып қаматып жибереди. Бул нахақтан қамалған он тоғыз сайлаушы тууралы мағлыұмат Құлмурат Қурбаналы улының „Он тоғыз“ поэмасында берилген. Бул жылғы тарийхый уақыялар былай болған.

Ақ патшаға арза түскеннен кейин 1899-жылы Шымбай участкалық приставы Корнилов, Таллық болыслығының баслығы Күлен Қудайшукуров хәм басқа да хәмелдарлар менен Таллық болыслығына келген. Бул жердегі жасаушылар сайлаудың нәтийжелери менен келиспейтуғынын билдирген хәм ол сайлауды қайта өткеріуді талап еткен. Буған Корнилов келисим бермеген. Оның шешими менен келиспеген 150-200 дей адам көтерілис шығарған. Олар приставты урыуға

хәм болысты өлтириуге шақырған. Бул тууралы усы уақыттагы Эмиүдәрья бөдиминиң баслыгы Галкин Ташкент қаласына телеграмма жиберип, онда 6-март күни Таллық болысының бир топар қарақалпақлары приставқа бағынбай, қарсылық көрсетип болыс баслығын, ауыл ақсақаларын, пристав пенен хызмет бабында бирге келген басқа адамларды таяқлағанын хәм бул тууралы истиң судқа берилгенин, ол жерде тәртип орнатыу мақсетинде Таллық болысына баратырғанын хабарлайды.

Сол жылы 28-марттан баслап бул ис бойынша ис қозғалып, судқа берилип 19-адам 5-ай Петро- Александровский қаласында қамауда болады.

Бирақ көтерилс жеңилгени менен Күлен болыс орнынан босатылған, Шымбай бөлими пристав баслығы да хызмет орнынан алынған¹. Солай етип, Бердақтың „Ақ патшаға дады жетти, Съезд құрмай болыс етти“ - деген мағлыұматы хәқыйқатлық болып шығады.

Күлен болыстың болыслықтан шыққаннан кейинги өмири бойынша мағлыұматлар жоқ. Бирақ Бердақтың усы поэмада берилген мағлыұматы бойынша ол узақ жасаған.

Күлен сексен жасқа келди,

Тоқсан жасқа жеткен емес.

Бердақ бул поэмасында Күлен болысты „лаңқың жоқары дур шақтан“, хәм „хеш бир жанға келмес нырқын“, „Қызыр көрген Күлен болыс“ деп көтермелеп жоқары баға береді. Изертлеушилердің пикирине қарағанда, Бердақ қартайған шағында (Фарры сууы бийшара өзим, бир козим бар, йоқ бир көзим., Жасым улғайды сораман, кем-кем қартайып бараман) күн көрис ушын Күлен болысты асыра көтермелеп мақтаған, бирақ Күлен болыс ылайықлы сарпай жаппағаннан кейин өзиниң „Болған емес“ қосығында „Хәм мақтап Күлен болысты, аған сарпай алған емес“ - деп жазғанлығын билдиреди¹.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасын қарақалпақ тил билими көз қарасынан изертлеу әхмийетли мәселелердің бири. Себеби Бердақтың бул поэмасы усы уақытқа шекем тил билими көз қарасынан изертленбеди.

Поэманың тилинде қарақалпақ тили тарийхын үйрениуге қосымша мағлыұмат беретугын материаллар көплеп ушырасады. Поэмада

турмыслық лексикаға, сондай-ақ, дийханшылыққа байланыслы, халқымыздың тарийхын үйрениуге жәрдем беретугын көп санлы тарийхий адам атлары жумсалған.

Күлен болыстың қарақалпақ мәдениаты тарийхындағы хызметлериниң бири-белгили ағартыушы, араб графикасына тийкарланған „Қарақалпақ әлиибеси“ ниң авторы, „Егедслер сауаты“ „Хат таны“ сабақлықларының авторы Сейфулғабит Мәжитовты Қарақалпақстанға алып келиуи болып табылады. Ол сауда ислери менен Казань, Оренбург қалаларына барғанында сол жерден бир татар қызына үйленеди, некелеп алады. Усы татар қызы менен бирге оның иниси, жас Сейфулғабитти қарақалпаққа ертип келеди. Таллық болыслығына хатиб етип тайынлайды. Әне усы жас Сейфулғабит кейин ала Қарақалпақстандағы мәдени ағартыу ислерине өзиниң үлкен үлесин қосады, әдебий шығармалар доретип белгили көркем сөз шеберине айланады. Күлен болыс оның Қарақалпақстанға келиуине себепши болады. Қулласы, Күлен болыс тарийхта өткен, қарама-қарсылықлы минезлемелерге ийе, Бердақтың бир поэмасының бас қахарманы сыпатында сүүрстленген адам болған.

I БАП. БЕРДАҚТЫҢ „КҮЛЕН БОЛЫС“ ПОЭМАСЫНЫҢ СӨЗЛИК ҚУРАМЫ

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасының сөзлик қурамын үйренип қарағанымызда оның оғада бай екенлигиниң гуәсы болдық. Поэманың сөзлик қурамында ушырасатуғын сөзлер тарийхий шығысы жағынан еки қатламға ажыралады.

Биринши топарға, түркий халықлары тилинде неше әсирлер дауамында қалиплесип хәм рауажланып киятырған түпкиликли түркий сөзлер қатламы сөзлер киреди. Екинши топарға белгили бир сиясий-жәмийетлик қарым-қатнастарға байланыслы басқа тиллерден келип кирген сөзлер топары киреди.

¹ М. Тилеумуратов. Қарақалпақ поэзиясы-тарийхий дерек. - Нөкис. 1994. 228-6.

ТҮПКИЛИКЛИ ТҮРКИЙ СӨЗЛЕР ҚАТЛАМЫ

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында жумсалған түпкиликли түркий сөзлерді төмендегідей тематикалық топарларға ажыратып қарауға болады.

1. Адам мүшелерін хәм тууысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер.

„Күлен болыс“ поэмасында адам хәм оның мүшелериниң атамалары, қанға, некеге, жасқа байланыслы тууысқанлық атамаларды билдиретуғын сөзлер жумсалған. Олар тийкарынан түпкиликли түркий сөзлери болып табылады.

Мысалы: Турып белін беккем бууды;
Бир тер менен бетин жууды;
Бул сөзиме қулағың сал;
Дийханның қарны қампайып,
Етке шықты Күлен болыс;
Қолға басқан қолдаулы,
Шамға басқан ашамайлы;

Жоқарыдағы мысаллардағы „бел“, „бет“, „қулақ“, „қарын“, „ет“, „қол“ сөзлери адам мүшелерін аңлатып келсе, төмендеги мысалларда тууысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер жумсалған:

Мысалы: Жумлә Қоңыраттың бабасы;
Отуз уғулның атасы;
Порсықтай аппақ ул тууды;
Қыздың қараң данасына,
Орап қамқа гөнесине;
Ағәдил баланы алды;
Еки уғыл жетим қалды.

Жоқарыдағы мысаллардағы „баба“, „уғул“, „ул“, „ата“, „қыз“, „бала“ қанға, некеге байланыслы тууысқанлық қарым-қатнасты билдирсе, айырым сөзлер адамның жәмийеттеги социаллық жағдайын аңлатып келген: жетим, нашар, жигит, ғарры ғ.т.б.

СИЯСИЙ-ЖӘМИЙЕТЛИК СӨЗЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасының сөзлик қурамында шайыр жасаған замандағы жәмийетлик дүзимге байланыслы сөзлер көптеп ушырасады; Олар хәмел атлары, адамлардың жәмийетлик дүзимдеги социаллық жағдайын билдирип келеди

мысалы: Журт бийхисап болған емес;
Журт ханны билди, ел болды;
Халқын жыйнап берди тойды.

Бул мысалларда „журт“, „ел“, „халық“ сөзлери хәр қандай жәмийетлик дүзимниң тийкары болған халықты аңлатыу үшін жумсалған.

Мысалы: Жети ықлым жердің жүзи,
Қаханы шынду р төртиси
Патша киби сарай салдың;
Хан хәзирет ишәм қылды;
Елбарыс сүрди патшалық,
Патшалықты берди халық;
Нағадай бий журт ағасы,
Адина аталық инақ,
Инақ боп хан болған емес,
Ұэзири Ағадил аталық,
Патшалық алтын тахтында,
Кәндекиси болып сардар,
Үйиң болыс, бийдің кәни;
Даңқың жоқарыду р шахдан;
Кимлер минер алтын-тахтқа;
Сақшылар гезип жүреди.

Жоқарыдағы мысаллардағы „патша“, „хан“, „шах“, „бий“, „журт ағасы“, „аталық“, „инақ“, „ұэзир“, „сардар“, „болыс“, „сақшы“ сөзлери XIX әсирдеги хәмел атларын билдирип келеди. „Патша“, „хан“, „шах“, „қаған“ сөзлери мәмлекет басшысын, „ұэзир“, ханның орынбасары, „аталық“—бир неше урыулар бирлеспесиниң басшысы, „бий“—бир урыудың сайланып қойылатуғын басшысы, „инақ“ сөзи ханның кеңесгөйлери, жәрдемшилери аңлатқан. „Болыс“ сөзи орыс тилинен келип кирген сөз болып 1873-жылы Әмиудәрьяның оң жағалығы патша

Россиясының қарауына өткеннен кейін пайда болған, аймақтық ел басқарушы мәнісін аңлатады.

Төмендегі мысаллар адамзаттың жәмийеттегі социаллық жағдайын аңлатыу үшін жумсалған:

Күнликшилер етті талап;
Иззетлерсең алым келсе,
Мәнісін болмас гедей келсе,
Адам болсаң аштан таны,
Еки уғлы жетім қалды,
Бундай батыр болған емес;
Хәр бенденің бир халы бар,
Сырынды душпан алмағай.

Бұл мысаллардағы „күнликши“, „алым“, „гедей“, „аш“, „батыр“, „бенде“, „душпан“ сөзлери шайыр жасаған жәмийеттік димитидегі адамлардың социаллық жағдайын билдирип тұр. Шайырдың „Иззетлерсең алым келсе“ деген қосық қатарынан Қүлен болыс өз заманындағы улама, алымлардың сый-хүрметін орнына қойып оларға иззет көрсеткенін дәлиллейді.

„Күнликши“ сөзі арқалы күнлик ауқаты хәм хожалығын бағыу үшін жалланба мийнет пенен шуғылланған адамлар түсиниледи. Тарих илимлеринің докторы Т.А. Жданкоға информаторлар Қүлен болыстың бай болғандығы жөнінде айтып оның жүз танаптан көп жери болғанын, жүз бас қара мал, май-жууазға ийе болғандығы, Қүленнің жерінде жарымшы дийханлар хәм тууысқандары егинин егип, көмекши есабында жүргенлиги тууралы малыұмат берген¹.

Бердақтың бұл поэмасы, Әмиұдарьяның оң жағалығы патша Россиясы қол астына өткеннен кейін, капиталисттик өндирис қатнастары қәлиплесе баслағанынан дерек береді. Мәселен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақтың басқа қосықларында байлардың есигінде көп жыллар жалланып мийнет етип мийнет хәқысын ала алмай жүрген адамлар тууралы мағлыұматлар көппеп ушырасады.

Енди, „Қүлен болыс“ тағы мағлыұматлар төмендегіше;
Жай салдырды өзи қәлеп,
Күнликшилер етті талап,

¹ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М.-Л., 1950. 69-б.

Хәқы берди ақша санап,
Дүньясы көп Қүлен болыс
Турдың басында талтайып,
Жәнибек хандай шалқайып,
Дийханның қарны қампайып,
Етке шықты Қүлен болыс.

Бұл қосық қатарларынан қара мийнеттен қашпай мийнет еткен күнликшилердің мийнет хәқысын уақтында төлеп турғанын, дийханның да жағдайы жүдә жаман болмағанын көриуге болады.

ӘСКЕРИЙ ТҮСИНИКЛЕРДИ БИЛДИРЕТУҒЫН СӨЗЛЕР

„Қүлен болыс“ поэмасында сол дәуірдегі әскерий ислерге байланыслы қолланылатуғын сөзлер сийрек қолланғанын көреміз.

Мысалы: Сақшылар тезип жүреді,
Қандектиси болди сардар,
Бундай батыр болған емес,
Сырынды душпан алмағай,

Жоқарыда келтирген мысаллардағы „батыр“, „сақшы“, „душпан“, „сардар“ сөзлери әскерий ислерге байланыслы қолланылатуғын сөзлер.

ТУРМЫСЛЫҚ БУЙЫМ АТАМАЛАРЫ

„Қүлен болыс“ поэмасының сөзлик қурамында халықтың күнделикли турмысында жумсалатуғын үй-рузгершилик буйымларының атамалары, азық-ауқат, кийим-кеншекке байланыслы жумсалатуғын сөзлерде ушырасады

Мысалы: Мийнет етип бир жай салдың,
Жәннет киби сарай салдың,
Жайды пиштің жерди қәлеп,
Тий тырнағы мәрмер тастан,
Қуббасы алтын, гүмистен,
Жарма қапы бир ағаштан,
Қырқ сегиз қабат өжереніз,
Сегиз қабат сейисхана,
Он төрт қабат гәлехана,

Алты қабат мийманхана,
Еки қабат дигирманхана
Еки қабат жууазхана
Еки қабат қаразхана,
Хәр өжиреде он бир ағаш,
Хеш бир жанға келмес нырқын,
Хәм сыбаттың иши сыртын,
Үйиң болыс, бийдің кәни
Барды да бир тамға кирди.

Бул мысаллардағы „жай“, „сарай“, „үй“, „там“, „сейисхана“, „ғәллехана“, „мийманхана“, „дигирманхана“, „жууазхана“, „қаразхана“, „өжире“ сөзлери турақ жай хәм оның түрлерин, белимлерин билдирсе,

„Тий тырнағы мәрмер тастан“ деген қосық қатары бул жайдың тырнағы мрамор тастан қаланғанын билдиреди. Кейинги мысаллар бул жайдың „жарма қапысы“ снли бир ағаштан соғылғанын, қуббасына алтын, гүмис ислетилгенин аңлатады. Хәр бир өжирениң басына тақ ағаштан, яғный он бир ағаштан салынып, иши-сырты толық сыбалғанын буннан соңғы мысалдар дәлилдейди.

Мысалы: Дастурханда нан шөрегин,
Табақта яғлы бөрегин,
Нан орнына қанға тойып,
Зухақ өткен Күлен болыс,
Суу орнына сүтке жууды,
Шекер шайнап жедиң набат,
Хызмет етти жаланып кеп,
Шайын ишип, палауын жеп.

Жоқарыдағы мысаллардағы „нан“, „шөрек“, „майлы бөрек“, „суу“, „сүт“, „шекер“, „набат“, „шай“, „палау“ сөзлери азық-ауқатқа байланысly қолланса, төмендеги сөзлер хожалықта жумсалатуғын буйымларды аңлатып келген:

Тәрк болмас шүлен қазанғын,
Күнделикли Күлен болыс,
Орап қамқа гөнесине,
Қырмызы қамқа кийгизди,
Қамқа тоннан жөргекли дер,
Ишине төсеули палас,
Дастурқанда нан шөрегин,

Табақта яғлы бөрегин,
Алтын чайнек , гүмис кесе,
Жез самауыр Күлен болыс,

Бул мысаллардағы „шүлен қазан“, „дастурқан“, „қамқа тон“, „қырмызы“, „қамқа-қызыл тон“, „палас“, „табақ“, „алтын чайнек“, „гүмис кесе“, „жез самауыр“ сөзлери күнделикли турмыста қолланатуғын буйымларды аңлатып келген.

МАЛ ШАРҰАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ СӨЗЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында XIX әсирдеги қарақалпақ халқының күн көрисиниң сң баслы тарауы болған мал шаруашылығы, қуслар хәм хайуанлар дүньясына байланысly көплеген сөзлер жумсалған

Мысалы: Малларына тамға басты
Тамғасыз мал қалған емес,
Порсықтай апақ ул тууды,
Аттан сайлап айғыр сойды,
Арғымақтан ат миндирди,
Әруана сүтине жууды,
Кимлер атлы, ким пияда,
Күнде келер ешки, тана,
Күнде келер қошқар, тана,
Күнде келер серке, тана,
Күнде келер баспақ, тана,
Күнде келер қашар, тана,
Күнде келер тайлақ, тана,
Белеу минген тағдан асар

Жоқарыдағы мысаллардағы „мал“, „порсық“, „ат“ сөзлери хайуанлардың айырым-айырым түрлерин билдирсе, „айғыр“, „ешки“, „тана“, „қошқар“, „серке“, „баспақ“, „қашар“, „тайлақ“ сөзлери хайуанлардың жасы хәм жынысына байланысly сөзлер, ал „арғымақ“ хәм „белеу“ сөзлери аттың сыңатын, белгисин аңлататуғын сөзлер болып табылады.

Төмендеги мысаллар қуслар дүньясына байланысly сөзлер болып табылады:

Бир суңқар дөреп уяда,
Үйреклерге салып лашын,

Көрдің түрлі тамашасын,

Нала шегип тур қусларың,

Бұл мысалдардағы „сұңқар“, „үйрек“, „лашын“, „қус“ сөзлери қушшылыққа байланысly сөзлер больғуы менен бирге Күлен болыстың қандай адам болғаны, қызығыушылығы бойынша да бақалы мағлыұмат береди. „Үйреклерге салып лашын, Көрдің түрлі тамшасын“ деген қосық қатарлары арқалы Күлен болыстың жасалма көл пайда етип бул жерде үйрек өршиткенин, бул үйреклерге лашын қусты жиберип оларды тамашалап отыратуғыны туұралы мағлыұмат алыұға, яғный оның аңшылық пенен қызықсынғанын көриўге болады.

ӨСИМЛИКЛЕР ДУНЬЯСЫНА БАЙЛАНЫСЛЫ СӨЗЛЕР

Бердақтың „Күлен “ болыс“ шығармасының ең бақалы тәреплериниң бири, онда XIX әсирдеги қарақалпақ халқының экономикалық турмысындағы ең тийкарғы тараўлардан бири болған өсимликлер дуньясына, дийханшылыққа байланысly сөзлер кең түрде жумсалған.

Тарийхтан белгили, XIX әсирге шекем қарақалпақ халқы көшпели, ярым көшпели турмыс кеширген. Бердақтың сөзи менен айтқанда, қарақалпақтың халқы булип, қоңсы отырған ели кулип, бир жерде жүз жыл қоңыс басқан емес. Сонлықтанла, XIX әсирге шекемги халқымыздың экономикалық турмысында мал шаруашылығы ең тийкарғы орынды ийелейди.

Қарақалпақ халқы Хорезм ойпатына толық мөкан басқаннан кейин Арал тенизиниң кубла тәрепиндеги көллердиң жағасындағы жерлерди өлестирип дийханшылық ислери менен шуғыллана баслайды. Енди мал шаруашылығы менен бирге дийханшылық рауажлана баслайды.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасының бақалы тәреплериниң бири, усы уақытқа шекем дәретилген ҳсш бир көркем әдебий шығарма (мейли ол Күнхожа, Әжинияз, ҳәтте Бердақтың өзиниң басқа шығармалары болсын) Қарақалпақстанның арқа аймағында бундай егинлердиң егилгенлиги, олардың түрлериниң байлығы туұралы мағлыұмат бере алмайды.

Мысалы: Неше мың түп ағаш ектиң,
Ектирген қыйлы ағашың,
Бағларында Күлен болыс,

Жети жүз түп ақ терегин,
Еки мың түп қара талың,
Он жети түп тораңғылың,
Бәлент ҳауалы ақ таллар,
Жетпис бир түп Күлен болыс.
Не гүжимлер, не қараман,
Тоғыз жүз түп тоғай талың,
Бағында бар Күлен болыс,
Алты жүз түп шабдал, жүзим,
Писте, алма, анжир, анар,
Бағында бар Күлен болыс,
Қурма, қурыж, беҳи, бадам,
Бәршеси бар Күлен болыс.
Бағың бостан лала гүлзар,
Бағларында түрли жемис бар,
Бир нешелер мың түп дейли.
Нешелер мыңнан көп дейди,
Келин бармақ, өкпе жийде,
Бағында бар, Күлен болыс,
Отыз ғоза, мың түп ерик,
Бағында түр, Күлен болыс,

Жоқарыдағы мысалдардағы „ақ терек“, „қара тал“, „тораңғыл“, „ақ тал“, „гүжим“, „қараман“, „тоғай тал“, „шабдал“, „жүзим“, „писте“, „алма“, „анжир“, „анар“, „қурма“, „қурыж“, „беҳи“, „бадам“, „лала гүл“, „келин бармақ“, „өкпе жийде“ (жүзимниң түрлери), „ғоза“, „ерик“ сөзлери поэмада Күлен болыстың бағында өсип турған өсимлик атамалары больу менен бирге, өткен әсирде қарақалпақ жеринде жетилистирилген мийуе хәм палыз өнимлериниң түрлериниң моллығынан дерек береди.

ТӘБИЯТ ҚУБЫЛЫСЛАРЫ, АСПАН ДЕНЕЛЕРИ, ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОБЪЕКТЛЕРДИ, УАҚЫТТЫ, ӨЛШЕМ БИРЛИГИН БИЛДИРЕТУҒЫН СӨЗЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында аспан денелери, географиялық объектлер-тау, дәрья, тениз, тәбият қубылысларын билдириу ушын төмендеги сөзлер жумсалғанын көремиз;

Мысалы: Жети ықлым жердің жүзі;
Күдирет билән йериў-асман;
Балент дағлар, суўсыз шөллер,
Неше жыл өтти арадан;
Ай толды, жыл толған емес;
Ҳақы бердің ақша санап,
Хәр күнине бир манаттан,
Шамал менен доланып тур,
Дәрья киби толып-тасар,
Шул сыпатта яз-қышларың.

Бул мысаллардағы „ықлым-материк“, „жер“, „аспан“, „тағ“, „жаз“, „қыс“ сөзлери аспан денелери, тау, дәрья, тәбият құбылыслары, уақыт хәм өлшем бірліклерин билдирип келген.

ТОПОНИМЛЕР

„Күлен болыс“ поэмасының сөзлик қурамында баянланып атырған уақыяның болып өткен орнын билдириў ушын жумсалған бир қанша жер-суу атамалары ушырасады.

Мысалы: Жети ықлым жердің жүзі,
Қаҳаны шындур төртиси,

Бул қосық қатары жер жүзінде жети материктин бар екенлигин, оның төртеуи Шын мәмлекети яғный Қытай мәмлекетиниң қурамына киретуғынын аңлатады.

Мысалы: Хорезм баддуўа болды,
Пирдің қәдирин билген емес.

Бул мысал Шыңғыс ханның басып алыўшылығы басланардан алдын ески Хорезм мәмлекетинде илим адамлары, алым-уламалардың қәдирленбегенин, ылайықлы сый-хүрмет көрсетилмегени ушын ғарғысқа ушырады, соннан кейин Шыңғыс хан басып алды деген мәнини көриўге болады.

Мысалы: Хийўа менен Ханқа қалды,
Орнынан жылжыған емес,
Гонеден кетти дәулет-бахыт.

Жоқарыдағы мысалларда Шыңғыс ханның жаўлап алыўшылығынан кейин бул кең аймақтағы халықлардың қырылып кеткени, ямаса қырылмағаны басқа жақларға көшип кеткени ушын

орнынан қозғала алмай Хийўа, Ханқа қалаларының қаңырап қалғанын, Гөне Үргеништен дәулет-бахыттың қашқанын билдиреди. Тарийхий мағлыўматларға қарағанда, Шыңғыс хан әскерлери 6 ай даўамында Гөне Үргеништи қамал қылып ала алмағанан кейин, көп миллионлық Шыңғыс әскери Әмиўдәрьяны бөтеп, ағысын өзгертип Гөне Үргеништи суўға алдырған.

Әмиўдәрья енди бурынғыдай Арал теңизине емес, ал Гөне Үргеништиң үсти менен Сары қамыс көлине қуяды. Солықтанда ҳазирги Төрткүл, Елликқала районлары аймағындағы елиўден аслам қалалардағы халық суўсызлықтан отырған қалаларын таслап посып басқа жақларға көшип кетеди.

ЭТНОНИМЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында көп санлы қарақалпақ урыўларының атамалары, олардың пайда болыў тарийхы туўралы мағлыўматлар берилген. Информаторлардың, сондай-ақ, Брегельдин мағлыўматларына қарағанда, Таллық болыслығы аймағында тийкарынан қарақалпақлардың үлкен бес урыўы-Ашамайлы, қолдаўлы, балғалы, қостамғалы хәм қәндекли урыўлары, қазақлардың табын, әлим урыўлары хәм хожалар болған.

„Күлен болыс“ поэмасында төмендеги этнонимлер жумсалған:

Нағадай бий журт ағасы
Жүмлә Қоңыраттың бабасы,
Нағадайдың тунғыш уғлы
Ерликке мысал Ғөруғлы,
Қара мойын соннан болды,
Бай болды аш болған емес.
Хантекли деп атты қойды,
Басқадан ат қойған емес,
Қәндеклиден үш ул туўды,
Атасының жолын қуўды,
Лағлы замаррад гәўхар полат,
Қырық садақ қуйрық қанат,
Оннан соң болды тоқполат,
Бундай бағыр болған емес,
Қырық садақ, тоқполаттан,

Қол үзбедиң қаслы заттан,
Алты урыу қарақалпақта,
Қызылбастың шауын халқын,
Ғөрүглы өтті дуньядан.

Биринши мысалда „Қоңырат“ этнонимли жумсалып, ол қарақалпақ халқының қурылысындағы „қоңырат“ арысы хэм он төрт урыу арысына байланыслы түсиникти аңлатады. Бердақтың „Шежире“ поэмасындағы мағлыұматларға қарағанда қарақалпақларды уллы бабасы Майқы бий, оның улы Жайылған бий, Жайылған улы Нағадай бий, журтқа аға болған. Нағадай журттың ағасы, жұлма Қоңыраттың бабасы, отыз улдың ол атасы, улы отыз болған екен.

„Қоңырат“ этноними Абулғазының шежиресинде де ушырасады, түрк-монгол урыуларының бири екенлиги айтылады. Бердақ өзиниң „Шежире“ синде де Шыңғыс ханды хан тиклеу пайытында сол мәресимге торы ат минип келиўине байланыслы „қоңырат“ аталды дейди:

Шул торы атны қоңырат деди,
Шундын қоңырат болған екен.

XIX әсирде қарақалпақ ауыларында материал жыйнаған А. В. Каульбарс қарақалпақлардың урыулық қурылысы тийкарынан еки арыстан туратуғыныны, оны изертлеу зәрүрлигин көрсетип төмендегише жазады: „Хәзирги ўақытта дельтада жасаўшы қарақалпақлар еки арысқа бөлинеди:

Он төрт урыу хэм Қоңырат“¹.

Қоңыратлылардың Хорезм, Хийўа ханлығы аймағында белгили дәреже де салмақлы орны болған. XVII-XIX әсирлерде қоңыратлылар династиясынан шыққан Гайып хан, Елбарыс хан, Әўез инақ, Елтезер хан, Қутлымурат инақлар Хийўада хан болады. 1790-жылдан -1804 жылға шекем Мухаммед инақ, 1804-1806 жыллары Елтезер хан патшалық еткен.

Мысалы: Қолға басқан қолдаўлы,
Шамға басқан ашамайлы,
Жуптан басқан қостамғалы,
Тамғасыз мал қалған емес,
Қолдаўлы менен қандекли,

Тамғасы бир болған екен.

Бул мысалларда „қолдаўлы“, „ашамайлы“, „қостамғалы“, деген урыу атларының келип шығуы себеби малға басылған тамғаларға байланыслы екенлигин көриўте болады. Яғный тамғасы малдың алдыңғы аяғына басылса „қолдаўлы“, тамға малдың артқы аяғына басылса „ашамайлы“, еки тамға басылса „қостамғалы“ аталған.

Бердақ өзиниң „Шежире“ поэмасында буны тастыйықлайтуғын мағлыұматларды береді: Тамғаның келип шығуы мал-жанның көбейуине, байыуына байланыслы деп түсиндиреди. Бердақтың мағлыұматлары қарақалпақ тамғаларының келип шығуы тарийхын анықлауда билим беріуши әҳмийетке ийе.

Дунья бай, шен, хәдден асты,
Ол тортиси енши алысты.
Малларына тамға басты,
Тамға шундан қалған екен.

Бул мысалда қоңырат арысы шұллик бөлиmine киретуғын қолдаўлы, қәндекли, ашамайлы, қостамғалы урыулары нәзерде тутылған, буннан соң Қәндекли менен қолдаўлы, Тамғасы бир болған екен-деп көрсетеди.

Мысалы: Билген адам хан текли дер,
Қамқа тоннан жоргекли дер,
Билмегенлер қәндекли дер,
Үшеуи хэм жалған емес,

Бердақ бул қосық қатарларында поэмалық бас қахарманы Қүлен болыстың урыуы-қәндекли урыуының келип шығуы тарийхына тоқтайды. Бул келтирилген мағлыұматлар әпсаналық сыпатқа ийе болса да, онда жазба дереклер менен тастыйықланатуғын адам атлары ушырасады. Мәселен, Елбарыс хан туўралы көплеген мағлыұматлар тарийхый әлебиятларда гезлеседи. Мәселен, академик Б. Аҳмедов „Ўзбекларнинг келип чиқиш тарихидан“ (Ташкент, 1962) мыйнетинде XVI әсирдеги Шайбаны хан, оның Елбарыс, Бейбарыс деген балалары болғаны туўралы мағлыұматларды береді. Ол 1510 жыллары Орта Азияны жаўлап алғанда оның әскерлери көшпели қәўимлер-болғанын билдиреди. Оның Елбарыс деген баласының басшылығындағы әскерлер Хорезмге атланыс жасап оны басып алғаны туўралы айтылады. Буннан қарақалпақлардың да қоңырат арысына киретуғын айырым урыулар сол XVI әсирлерден Алтын Орта

¹ А. В. Каульбарс. Низовья Аму-Дарьи описанные собственным исследованием 1873. - Санкт-Петербург. Записи императорского русского географического общества. -1881.

тәрәптен Шейбаны хан әскерлери қурамында Хорезм ойпатына келип орналаса баслағанын байқауға болады.

Бердақ өзиниң „Күлен болыс“ поэмасында Елбарыс хан тууралы пикирлерин билдиргенде, оны шежиреден көргенин хабарлайды.

Мысалы: Елбарыс хандур сениң нәслиң,
Хан қызынан туўған ҳаслың,
Шежиреде бар Күлен болыс.

Елбарыс хан тууралы басқа да бир қанша мийнетлерде мағлыұматлар ушырасады. Абулғазы Баҳадыр ханның „Түрклер шежиреси“ мийнетинде Елбарыс султан услап алынып өлимге буйырылды. Хебаш султан қарақалпақларға кетти -деп көрсетеди¹.

Елбарыс хан Хийүада 1714-1728 жыллары патшалық етеди. Тарийхый мағлыұматлар бойынша, Хийүа ханлығының пайда болғанынан баслап (XVII әсир) ханлықтың басында қәлиплескен дәстүр бойынша Шыңғыс хан туқымынан өрбиген адамлар хан болған. Бердақтың „Шежире“ хәм „Күлен болыс“ поэмаларында келтирилген жоқарыдағы мағлыұматлар белгили дәреже де тарийхый әҳмийетке ийе, бул Бердақтың тарийхый билимлер-шежирелер менен жақыннан таныс болғанын дәлиллейди. Демек шайыр, Елбарысты Шыңғыстың саҳрада өскен әуладларынан деп көрсетеди. Бердақтың „Хүкими жүрип бес қаладан“ деген қосық қатарында үлкен мәни бар. Хақыйқаттан да XVII әсирде Хорезмде бес қала аты көбирек ушырайды.

Илимпазлар В.В.Бартольд, Г.Гулямовтың берген мағлыұматларына қарағанда, түслик Хорезмде бес қала аты менен атаған. Оған Хазарасп, Ханқа, Үргениш, Қыят, Шаҳабат қалалары киреди.

Бердақтың берген мағлыұматы бойынша, Елбарысты халық патна етип сайлаған. Елбарыс ханның қарамағына қарақалпақлардың киргени тууралы мағлыұматлар Мунистин „Фирдаўсий иқбал“ шығармасында төмендегеше баянланады: „Хәмме Арал халықлары хәм қарақалпақлар Елбарыстың қарауына киреди“. Бердақ Елбарыс ханның үезири Ағадил аталық болған деп жазады. Мунистин „Фирдаўсий иқбал“ шығармасында Ағадилдин аталық болғанлығы тууралы мағлыұматлар көринеди.

Бердақ өзиниң „Күлен болыс“ шығармасында „Елбарыс хан залым ози, Қабыл Ағадилдин сози“ деп көрсетеди. Бул мағлыұматлар Ағадилдин де тарийхта болған адам екенлигин дәлиллейди. Ағадил

тууралы бундай кең түрде мағлыұмат берилиўиниң себеби Елбарыс ханның қызына ол ашық болып қалады. Ханның қызы да оны жақсы көреді. Қыз жүкли болып қалады. Бул жағдайды әкеси сезсе дәрхал өлимге буйыратуғыны белгили. Сонлықтанда, ҳеш кимге сездирмей жас босанып қаланың сыртындағы қәндекке хан туқымы кийетуғын қырмызы қамқа тонға орап апарып таслайды. Бундағы мақсет қамқа тон жөргек етип оралып қәндекке қойылған бул баланың нәсили ҳасыл екенлигин оны тауыш алған адамлар сезсин, сөйтип балаға ғамхорлық етер деген нийет пенен ислейди. Хақыйқатында да, қорғанды айланып нәубетшиликте жүрген сақшылар баланы тауып ханға алып барады. Ханның алдында Ағадил аталық сөзин откерип (Қабыл Ағадилдин сөзи), көп ғәрсжет шығарып (Хәр не барын қарж етти) баланы сорап алады. Арадан бир жыл өткеннен кейин Ағадил аталық Елбарыс ханның қызына үйленеди және төрт ул тууылады. (Ханның қызы бахшийдасы).

Бул тууралы „Күлен болыс“ поэмасындағы төмендеги қатарлар мағлыұмат береди:

Мысалы: Қыздың қараң данасына,
Бүйири бурып баласына,
Орап қамқа гөнесине,
Басқаға ораған емес.
Сақшылар гезип жүреді,
Қәндекте улды көреді,
Апарып ханға береди,
Буны ҳеш ким билген емес.
Ағадил ханға арыз етти,
Хәрне барыны харыз етти,
Айтып сөзин парыз етти,
Сөзи жерде қалған емес.
Хан ҳәзирет инәм қылды,
Ағадил баланы алды,
Ағадилге бала болды,
Басқа адамға болған емес,
Билген адам хантекли дер,
Қамқа тоннан жөргекли дер,
Билмегенлер қәндекли дер.
Үшеуи де жалған емес.
Ағадилден бес ул уғыл бар,

¹ Абулғазы Баҳадир хан. Түрклер шежиреси.- 1906. -5-бет

Бирі-биринен тәмізкар,
Қандеклиси болды сәрдар,
Төртиси андай болған емес.

Солай етип, Бердақтың „Күлен болыс“, „Шежире“, поэмаларында қандекли урыуларының келип шығуы тууралы усындай мағлыұматлар ушырасады.

Сондай-ақ, христиан дини тарихында да Ийса пайғамбардың күн нурынан пайда болғаны тууралы әпсана бар. Яғный қыз Марияға сарайдан шығуға рухсат берилмейди. Ҳәтте бир рет болса да күннің көзін көрмейди. Қуяшты, күннің нурын бир мәртебе көриүди әрман етеди. Жасырынып бир мәртебе күнди көрсиди. Қудай таалпаның қудирети менен қуяш нурынан жүкли болады. Бул бала Ийсус Христось еди.

Бердақтың „Шежире“ поэмасында да Шыңғыс ханның тууылыуы бойынша усыған ұқсас аңыз-әнгиме бериледи. Алтын ханның қызы Алмалы көрүклиге сарайдан тысқарыға шығуға рухсат етилмейди. Ол да күнди көриүге ҳәәс болады, жайды тесип күнди көреди. Қуяш нурынан жүкли болады. Бул сырды билген анасы Алтын ханға мәлим қылады. Ашыуы келген хан алтыннан сандық соқтырып қызын ишине салып дәрьяға ағызып жибереди. Дәрьяда ағып қиятырған сандықты Шабан көрип қутқарыш алады. Алдын ала келесимге мууапық Томауыл сандықтың ишин Алмалы көриклини алады. Шыңғыс хан тууылады:

Шыңғыс ҳаслы кимдин болды,
Атасы жоқ күндин болды.

Демек, хан қызларының күннің нурынан жүкли болып ҳәмлели болғаны тууралы аңыз-әнгимелер дүнья тарихында белгили орны бар Ийса пайғамбарға, Шыңғыс ханға байланысы бар екенлигин айтыуымыз керек. Хантекли урыуының пайда болуы тууралы аңыз-әнгимеде соларға үнлес.

АНТРАПОНИМЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында көп санлы адам атлары жумсалған. Олар түпкилики түркий сөзлеринен, сондай-ақ, басқа тиллерден келип кирген антрапонимлер болып табылады.

Мысалы: Нағадай бий журт ағасы,
Нағадай уғлы Қарабек,
Қарабек уғлы Жәнибек,

Жәнибек уғлы Айдар, Алибек.

Бердақтың бул қосық қатарларында қайта-қайта тилге алынып атырған Нағадай ким?

Шайырдың берген мағлыұматларына қарағанда, соңғы уақытлары 94 урыуға бөлінген қонырат арысының түп бабасы Нағадай болып табылады. Шайырдың жоқарыдағы қосық қатарларынан мәлим болуына қарағанда, Нағадайдың шаулығы Әлибектің төрт улы болған. Әлибек төрт улына енши үлестирип, қандекли қолдаулығы берилген маллардың алдыңғы аяғына, ашамайлығы берилген малдың санына, қостамғалының малына тамғаны қостан басқаны тууралы мағлыұматты келтиреди. Буннан шығатуғын жуумақ қолдаулы, қандекли, ашамайлы ҳәм қостамғалы урыулары Нағадайдың шаулығы Әлибектің балалары екени мәлим болады.

Бердақтың „Шежире“ поэмасында Алтын Орда дәуирине байланыслы көплеген тарихый мағлыұматларды береди. Онда Нағадай бий тууралы былай жазады.

Мысалы: Уллы бабамыз Майқы бий,
Аның уғлы Жайылған бий,
Жайылған улы Нағадай бий,
Журтқа аға болған екен,
Нағадай бий журт ағасы,
Жүмлә Қоныраттың бабасы.
Отуз уғулдың атасы,
Улы отыз болған екен (Шежире).

Бердақ тәрепинен „Күлен болыс“ ҳәм „Шежире“ поэмаларында тилге алынған Нағадай тарихта болған адам. Академик Б. Ахмедов өзиниң „Өзбеклердің келип шығуы тарихынан“ деген мийнетинде: Бизиң пикиримизше, әмир Найғадай (Бердақта Нағадай) Хорезмнің илгеридеги ҳүкимдары Қутлуғ Темурдың әуладларынан болып, оның өлиминен кейин Хорезмде ҳәким болған болса керек! -деп жазады.

Тарихтан белгили, Темур Қутлуғ XIV әсирдин биринши ярымында Алтын Орданың Хорезм үлкесин басқарған ханлардың бири. Оның тусында Мухаммед Мырза Хожабек ата журты Түркстанда ҳәкимлик етеди. Оның отинишине байланыслы 1353-1354-жыллары

¹ Б. Ахмедов. Өзбекларининг келип чиқиши тарихидан.- Ташкент, 1962,

„Мухаббатнама“ деретилгени мәлим. Буннан көринип турғанындай, Нағадай XIV әсирде жасаған, Темур Қутлуктан кейин ел басқарған, журт ағасы болған тарийхий адам.

Мысалы: Шайхы Кубра дуға қылды,
Дин Хорезм ұайран болды.

Бул мысалдағы „Шайхы Кубра“ антрапоними арқалы Орта Азияда кен тарқалған суфизм тәлийматы-кубравийа ағымның тийкарын салыушы Нажматдин Кубра нәзерде тутылған. Шыңғыс ханның басқыншылығы Хорезм үлкесине 1217-жыллары келеди. Гөне Үргеништин қорғанын шөлкәмлестиріуде ұатан ушын ел, халық ушын жанын пидә қылған Нажматдин Кубра туұралы халқымыз арасында көплеген аңыз-әңгимелер таралған. Олардың биринде Нажматдин Кубра қорғаннан шығып, дуғасын оқығанда оның әтирапын түтин қаплап монгол басқыншыларының көзине ҳеш нәрсе көринбей қалғаны туұралы айтылады, айырымларында кәраматлы шайықтың өзининде түтинге айланып қайтыс болғаны баянланады.

Не де болса „Қүлен болыс“ поэмасында тилге алынған „шайхы Кубра“-Нажматдин Кубра болып, оның қәбири Гөне Үргениште жайласқан.

Булардан басқа поэмада төмендеги антрапонимлер жумсалған:

Әуелдә Жамил жан келди,
Шыңғыс келип журтты алды,
Себеп Инб-Ҳажып өлди,
Бириниң аты Тулабай;
Бириниң аты Жақсыбай;
Маянбай менен Қоянбай;
Тоқполат, Қалжан, Қалыбай;
Әуәл шайхы Абибулла.

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында Жәнибек хан туұралы да мағлыұмат ушырасалды.

Жәнибек хандай шалқайып,
Турдың басында Қүлен болыс.

Бердақтың „Шежире“ синде де Алтын Орда ханларының бири Жәнибектин аты тилге алынады:

Жәнибек хан, Жанай хан,
Оның уғлы Тоқтамыс хан.

Жәнибек хан - Алтын Орда ханлығында ел басқарған. Оның ханлық еткен уақты 1342-1357 жылларға туұра келеди.

Тарийх илимлериниң докторы Т. А. Жланко қарақалпақлар арасында Жәнибек ханға байланыслы көп санлы аңыз-әңгимелерди жазып алған. Ол қарақалпақлардың аңызларында сақланған Жәнибек хан ҳақындағы гәплерди қазақ қарамағына өткен ноғайлар менен бир неше қарақалпақ урыұлары ҳәм қәуимлериниң болғанлығы менен түсиндириу мүмкин деп атап көрсеткен еди¹. Бирақ та қарақалпақлар арасында Жәнибек хан туұралы, оның Жийренше шешен менен байланыслы аңыз-әңгимелери жүдә кең түрде таралғаны бул ханның қарақалпақ, қазақ ноғайлылардың еле өз алдына халық болып бөлинип шықпаған уақтына сәйкес келеди. Сонлықтанда XV-XVI әсирлерде өз алдына халық болып қәлиплескен үш халықта да Жәнибек хан туұралы аңыз-әңгимелердин көпшеп сақланыуы тәбийий ҳал еди.

Мысалы: Гөненен кетти дәулет-бахыт,
Хийұада болды пайтахт,
Адина аталық инақ,
Инақ боп хан болған емес,
Оннан соң болды Елбарыс хан,
Басқа ханы болған емес.

„Қүлен болыс“ поэмасындағы мағлыұматқа қарағанда, Адина аталықтың Елбарыс ханнан бұрын, Хорезм мәмлекетиниң пайтахты Гөне Үргеништен, Хийұаға көшкеннен кейинги мәмлекет турмысында белгили орынға ийе болған адам екенлигин көрсетеди.

Бердақтың „Шежире“ поэмасында Елбарыс хан, уәзир Ағадил туұралы мағлыұматлардан кейин былай жазады.

Сарсаңнан Адина туұылған,
Адинадан аталық болған,
Адинадан Еш инақ туұған,
Хийұаға инақ болған екен.

Бердақ „Сарсаңнан Адина туұылған“ деп жазады. Адина аталық, Еш инақ туұралы мағлыұмат Хийұа тарийхшысы Мунистин „Фирдаусий иқбал“ мийнетинде де гезлеседи. Мунистин жылнамасында „Сарсаң“ туұралы мағлыұмат жоқ, ал Адинаның баласы Еш инақ болғанын

¹ Т.А. Жланко. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиций. -М, Т. 1, 1952. 488-с.

тастыйықлайды. Мунис Адина аталық тууралы төмендеги мағлыұматты береді: „Адина Мұхаммед аталық мәмлекеттің үлкен басшыларының бири еді. Оның бир күнлери шикәрға шығып кетиуинен пайдаланып Аран ханның орнына қалған „хан“ түркменлер менен келип Хорезм патшалығын алды. Өзбектерди қор қылды. Аз уақыттан соң өзиниң зулымлығын халыққа таратып; халық посыўға жақынлады. Бул хабарды Адина аталық шикарда жүрип еситип, Арал бойындағы „өзбеклерден“ әскер жыйнап түркменлерди арадан кетириў ушын Аралға таман жүрди. Төктің қаласына жетти“¹.

Хийўа тарийхшысы Мунистің бул мийнетине қарағанда, Елбарыс ханның ўәзири Мунистің бабасы Ешмұхаммед бий болғанлығы тилге алынады. Бул Бердақтағы „Адинадан Еш инақ туўған, Хийўаға инақ болған екен“ деген қатарлары менен үллеседи.

Хақыйқатында да, Бердақ „Адина аталық инақ, Инақ боп хан болған емес“ деп жазған еді. Мунис өзиниң мийнетинде Адина аталықтың мәмлекеттің үлкен басшысы екенлигин көрсетеди. Жоқарыдағы мағлыұматқа қарағанда сол уақытта Аранның орнына басқа хан болған, ол түркменлер менен келисип халықты езиўшиликке ушыратқан. Бул фактлер Бердақтың тарийхий уақыяларды соншелли терең үйренгенлигинен мағлыұмат береді.

Сондай-ақ Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында, оның хәм басқа классик шайырларымыздың шығармаларында ушыраспайтуғын шығыстың көркем сөз шеберлери хәм қарақалпақ шайырлары тууралы мағлыұмат берилген, олардың атлары тилге алынған.

Мысаллары: Жәнибекке ўәзир болып,
Ўәзирликте хызмет қылып,
Қар сөзине мың теңге алып,
Жийренше өткен Қүлен болыс.

Бул мысалда XIV әсирдеги Алтын Орда ханы Жәнибектің тусында жасаған Жийренше шешен тилге алынады. Бердақ Жийренше шешеннің ўәзир болғанлығын айтады. Бул бағалы мағлыұмат болып табылады. Көлшилик жағдайда Жийреншенің тапқырлығы, сөзге шеберлигине тийкаргы дыққат аударылып, оның мәмлекетлик искер болғанлығына дыққат аударылмай келди. Жийренше шешеннің даналық сөзлерин тереңирек үйрениў, хақыйқатында да барқулла ханның қасында жүрип,

шешенлик сөзлерди айтып жүриў ушын кеминде ўәзир болыўы зәрүрлигин аңдатады. Себеби пақыр-пуқара хан менен тиллеспек түүе Жәнибек хандай залымның қасында да жақынлай алмаған.

Мысалы: Сахра халқы жабанында,
Дин мусылман аманында,
Ерназардың заманында,
Күнхожа өткен Қүлен болыс.
Бузып тур бул заман түрин,
Болып тур халыққа бир қырын,
Бердимураттан, бизден бурын,
Әжинияз өткен Қүлен болыс.

Бул мысалларда шайыр өзине устазлық еткен Күнхожаны тилге алады. Бердақ өзиниң „Өмирим“ қосығында 27-28 жасларында Күнхожаның алдына барып жазған қосықларын көрсетип, бир ярым ай бирге жатып кемис жерлерин оңлатып кеңес алғанлығы тууралы жазған еді.

Екинши мысалда Әжинияз өзинен жасы үлкен болғанлығын айтады. Буны төмендеги қосық қатарларында да көрсетип өтеді.

Мысалы: Күнхожаны көрди көзим,
Еситтим Әжинияздың сөзин
Мақтымқулы, Науайы изин,
Мен басарман Қүлен болыс.

Бул қосық қатарларындағы мағлыұматқа қарағанда, Бердақтың Күнхожа менен ушырасқаны, көзи менен көргени мәлим болады, ал „Еситтим Әжинияздың сөзин“ деген қатарды оқып отырып, бул уллы еки талант ийеси бир-бири менен жүзбе-жүз ушыраспаған болыўы мүмкин деген жуўмақ келип шығады. Себеби Бердақ өзиниң шығармаларында Күнхожа, Өтеш, Омар шайырлар менен жүзбе-жүз көрискенин билдиреди, ал „Әжинияздың сөзин еситтим“ деў менен шекленеди. Оны басқа бир қосығында да „Әжинияз сөздің ийеси“ деп құрмет пенен тилге алса да, сәўбетлес болдым, ушырастым деп жазбайды. Соған қарағанда олар бир-бири менен ушыраспаған болыўы керек.

Мысалы: Шам шәхәрде еди жайы,
Қудаға ашық Науайы,
Бүлбүлдей сайрап Ширазы,
Бул хәм өтти Қүлен болыс.
Сөзи машхұр йуртға белли,

¹ Мунис. Фирдаусил иқбал. Қ. Жамалов аудармасы. 2-бет.

Көклен керкез Мақтымқулы,
Бул хэм өтти Күлен болыс.

Жоқарыдағы куплеттің соңғы еки қатарында шығыстың уллы шайырлары Мақтымқулы, Науайы тилге алады. Бердақ өзинің басқа шығармаларында да бул талант ийелерин үлкен құрмет пенен алады:

Мақтымқулыны оқығанда
Айтар едим хәр заманда,
Кемис барма беглер онда.
Сөзин тауап қылар едим. - (Излер едим)
Науайыдан сауат аштым,
Физулийдан дүрлер шаштым.

Бердаққа Алишер Науайы дөретиүшилиги үлкен тәсир жасаған, Бердақ оның дөретиүшилигинің шын ашығы болған, оны устаз есаплаган. Сонлықтанда „Науайыдан сауат аштым“ - деп көрсетеди. Орта әсирде жасап өткен Науайы тууралы мағлыұмат берип „Шам шәхәрінде еди жайы“ дейди.

Бердақтың жоқарыдағы қосық қатарлары „Күлен болыс“ поэмасының Тахтакөпирден табылған нұсқаларында.

„Қайтип Науайының изин,
Мен басарман Күлен болыс“ - деп берилген.

Сондай-ақ, „Күлен болыс“ поэмасында ислам эпсаналарындағы адам атлары, халық дөстанларындағы батырлардың атлары да жумсалған:

Хәр мезгилге адам сойып,
Зухақ өткен Күлен болыс,
Ишпей-жемей малды жыйнап,
Көрмей бир күн мийман сыйлап,
Отыз дүркин малды жыйнап,
Қарун өткен Күлен болыс,
Қызыл бастың шауып халқын,
Ғоруғлы өткен дүньядан;

Бердақ „Күлен болыс“ поэмасында Хийұа тарийхшысы хэм шайыры Шермухаммед Муниске үлкен құрмет пенен қараған.

Патшақларға айтып китап,
Сөзлерине тақсин инсап,
Ер намысы Мунис мурап,
Ол да өтти, Күлен болыс.

Бул Мунис тууралы бақалы мағлыұмат болып табылады. Ол XIX әсирдеги Хийұа ханлары сарай тарийхшысы еди. Бердақтың „Мунис мурап“ деп қолланыуына тийкар бар. Ол (Мунис) 1778-жылы тууылып, 1829-жылы қайтыс болған, әкесинің аты Әуезбий. Ол хан сарайында мураплық ислерин басқарып келген. Сол дәуірде сууғарылып егилтуғын дийханшылық ислерінде мураплық үлкен, абырайлы хәмел есапланған.

Мунис жас уақтынан баслап, әдбиятқа, түркий халықлар тарийхына қызығушылық пенен қарайды. Ол өзи тууралы төмендегінше мағлыұмат береді; Мен, Мунис Хийұада жасаушы Әуез бийдің әуладынанман. Өзимнің эзиз өмиримнің көп уақытын тарийх китаптарын муталас етиуге хэм үйрениуге сарп еттим. Дүньяда жасаушы халықлардың хэм уруулардың тарийхы менен таныстым. Лекин сондай болуына қарамай, узақ уақыт басыма түскен күштелер нәтийжесінде малайшылық сахрасында сергиздан болшым. Дилимде хатиржамлық хэм кеуилимде тынышлық болмағанығы себепли бар нәрсе жазуға имканият жоқ еди.¹

Муниснің „Фирдаусий иқбал“, шығармасы XVI әсрлерден 1873-жылға шекемги тарийхый уақыяларды өз ишине алады. Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында баянланған уақыялар, тарийхый адам атларын анықлауда Муниснің бул шығармасы көшлеген мағлыұматлар береді.

Бердақтың қарақалпақ халқының келип шығуы тууралы „Шежире“ поэмасында „Күлен болыс“ шығармаларын жазуында Абулғазы Баһадыр ханның „Шежирейи түрк“, Муниснің „Фирдаусий иқбал“ шығармалары белгили дәрежеде тәсири болған, шайыр оларды хэм басқа да тарийхый шығармаларды, халық арасында ауызша тарқалған аңыз-әңгимелерден күшли тәсирленген, оларды поэмаларында пайдалануға хәрекет еткени сезиледи.

БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР ҚАТЛАМЫ

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы тилинде түпкиликли түркий сөзлер қатламы менен бирге басқа тиллерден араб-парсы, орыс тиллеринен кирген сөзлерде жумсалған.

¹ К. Муниров. Мунис, Огакий ва Баяний тарийхий асарлари, -Ташкент 1960, 14-б.

АРАБ-ПАРСЫ ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Түркий тиллерине, соның ишінде қарақалпақ тиллерине араб-парсы тиллеринен сөзлердің келип кириуі узақ дауам еткен бай тарийхқа ийе. Араб тиллеринен сөзлер тийкарынан Орта Азияға ислам дининиң таралуына байланысы келип кирген. Араб тилинен келип кирген сөзлер белгили бир тематикалық топарға бөлинеди.

Араб сөзлери тийкарынан динге, мәмлекетти басқаруы ислери, сиясий-жәмийетлик дүзим, мәдени-ағартуы ислери хәм абстракт түсиниклерди билдирип келеди.

Араб тилинен қарақалпақ тилине сөзлер тиккелей емес, ал қоңсылас отырған өзбек халқы тилинен келип кирген. Соның менен бирге, Орта Азиялық түркий әдебий тили хәм парсы әдебий тили арқалы да келип кирген. Ал, парсы тилинен сөзлердің келип кириуі де иран тиллеринде сөйлеуши қәуимлер менен түркий халықларының ески дәуирлерден Арал теңизи жағалауларында қоңсылас турмыс кешириу нәтижесинде болған.

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында төмендеги араб-парсы сөзлер жумсалған:

Хорезм бәддуға болды,
Пирдің қәдирин билген емес,
Алмай шахәр қалған емес,
Ибн Хажып шейит болды,
Тақыйығын жан билген емес;
Бир-биринен тәмизкар;
Лағлы замаррад гәўхар полат;
Мүшки әнұардай ийиси бар;
Дүньяның айшы-әширети;
Әжел жетип Айдар өлди;
Дәўлети болды зыяда;
Ашылсын бахыт ығбалын;
Расулға үммет, хаққа қулман;
Бердимурат дер иншалла;
Шайхы Қубра дуға қылды;
Дин Хорезм болды ұайран;
Хәр не болса бир қудайдан;
Алла болғай дәртке дәрман;

Хақтың салған исин көрди;
Бул нашарға қудай берди;
Жарылқағыл мени жаббар;
Жәннетке мегзер сыпаты;
Зыяда сегиз бейиш бар;
Дуға қылар дәруишлерің;
Муаззин айтар азаны;
Жайысаң молла хожаның;
Қазы қалан жоқты саны;
Қызыр көрген узақ жасар;
Дин мусылман амаңында;
Алла яр бол, пирим қолла;
Жайын жәннет Қүлен болыс.

Жоқарыдағы мысаллардағы „бәддуға“, „пир“, „шахәр“, „шейит“, „жан“, „тәмизкар“, „мүшки әнұар“, „айшы-әширет“, „әжел“, „дәўлет“, „зыяда“, „бахыт“, „ығбал“, „расул“, „үммет“, „хақ“, „иншалла“, „шайық“, „дин“, „қудай“, „алла“, „дәрт“, „дәрман“, „жаббар“, „жәннет“, „бейиш“, „дәруиш“, „муаззин“, „азан“, „молла“, „хожа“, „қазы“, „қызыр“, „қалан“, „мусылман“, „әўәл“ сөзлери араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер болып табылады. „Қүлен болыс“ поэмасында буннан басқа да араб-парсы сөзлери жийи ушырасады. Еңли олардың айырымларының мәнилерине тоқтаймыз. „Әнұар“ сөзи араб тилинде теңиз хайуанларында болатуғын хош ийисли затты аңлатады. Бердақтың бул поэмасында сол туўра мәнисинде жумсалған: Мүшки әнұардай ийиси бар. Араб тилинде анварин түн-жағымлы түн түринде аўыспалы мәниде де қолланады. Дара халында бул сөз қарақалпақ тилинде адам аты ретинде де қолланады: Әнұар Пазылбесков. „Тәмизкар“ сөзи араб тилинде татлы тили, шийрин сөз деген мәнилерди билдиреди. Бердақта сол мәниде жумсалған: Ағадилдің бес улы бар, бири-биринен тәмизкар. Яғный бес баласының бир-биринен шийрин тили екенлигин аңлатыу ушын жумсалған.

Бердақ шығармалары тилинде мәнилери түсиниксиз хәзирги тилимиз көз-қарасынан қарағанда гөнерген сөзлерде ушырасады.

Мәселен: Лағлы замаррад гәўхар поят;
Алалмай гаўси келди;
Қуббасы алтын гүмистен;
Бул сөзимди баўар қылың.

Бұл мысаллардағы „лағлы замаррад“, „таўси“, „қубба“, „баўар“ сөзлери бизиң ушын түсиниксиз, ҳазирги тилимизде жумсалмайтуғын сөзлер болып табылады.

ОРЫС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында орыс тилинен кирген сөзлер аз санда болса да жумсалған. Себеби Қүлен болыстың өзи 1873-жылы Әмиўдәрьяның оң жағалығы патша Россиясы жаўлап алғаннан кейин болыс болған.

Мысалы: Қудай берип болдың сардар,
Дәўлетиң мол Қүлен болыс,
Алтын чайнек, гүмис кесе,
Жез самаўыр Қүлен болыс;
Ақ патшаға дады жетти,
Съезд құрмай болыс етти.

Бұл мысаллардағы „болыс-волостной управитель“, „чайник“, „самаўыр-самовар“, „съезд“ сөзлери XIX әсирдиң төртинши шерегинде қарақалпақ тилине орыс тилинен келип кирген сөзлер болып табылады.

II БАП. БЕРДАҚТЫҢ „ҚҮЛЕН БОЛЫС“ ПОЭМАСЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯСЫ

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында жумсалған түбир хәм көмекши морфемаларды изертлеў соны көрсетеди, поэманың морфемалық қурылысы ондағы сөз шақаплары, грамматикалық категориялар хәм қосымталар тийкарынан ҳазирги қарақалпақ тилине сәйкес келеди. Бұл жағдай қарақалпақ тилиниң грамматикалық қурылысы сол ўақытларда-ақ қәлиплескенин көрсетеди. Соның менен бирге, поэмада Орта Азиялық түркий әдебий тилге тән болған айырым грамматикалық формаларда ушырасады.

А Т Л Ы Қ

„Қүлен болыс“ поэмасында атлықтың сан категориясын аңлатыўда ҳазирги тилимиздегидей -лар//-лер қосымтасы жумсалған:

Сақшылар гезип жүреди,
Күнликшидер етти талап,
Дуға қылар дәруишлерин

Сеплик категориясында да айтарлықтай өзгешелик жоқ:

Атаў сеплиги:

Нағадай бий жур агасы,
Шайхы Қубра дуға қылды.

Ийелик сеплиги:

Жети ықлым жердиң жүзи,
Нағадайдың тунғыш ұғлы,

Барыс сеплиги:

Машларына тамға басты,
Ерликке мысал Гөрүғлы
Басқаға ораған емес.

Табыс сеплиги:

Жүзикти хеш ким алған емес,
Хәрне барыны қарыж етти,
Айтып сөзини парыз етти,
Улын, қызын билген емес.

Шығыс сеплиги:

Бердимураттан бизден бурын,
Төртеўинен зурият қалды.

Орын сеплиги:

Хийўала болды пайтахт
Шежиреле жазған хат қалды.

Жоқарыдағы мысаллардан көринип турғанындай тек табыс сеплигинде Орта Азиялық түркий әдебий тилине тән -ны//-ни қосымтасында өзгешелик көринеди.

Тартым категориясы төмендегише:

Қақаны Шындур төртиси;
Нағадай бий журт агасы;
Жасым улғайды сораман,
Алла яр бол, пирим қолла,
Ақылың болса Қүлен болыс,
Зейиниң болса Қүлен болыс.

Мысаллардан көріп отырғанымыздай тартым категориясының -ым//им//м, -ың//иң, -ы//и, -сы//си, қосымталары жумсалған. Тек үшінші бетте кітабыл тилге тән өзгешелік ұшырасады: төртиси

К Е Л Б Е Т Л И К

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында тийкар хәм дөрэнди келбетликлер жийи жумсалған.

Тийкар келбетликлердің тарийхый шығысы түпкиликли түркий сөзлеринен хәм араб-парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлер екендігін коріуіге болады:

мысалы: Көп ишинде жузи жарқын,
Бала тири өлген емес,
Қырмызы қамқа кийдирди,
Хасыл жерден үйлендирди,
Булардай ер болған емес,
Алла дуұры нәзер салды,
Қүлен аш болды, тоқ болды,
Хайярларын урып сөктің,
Бәлент, хәуады ақ таллар,
Тәрк болмас шүлен қазаның
Еки мың түп қара талын

Бул мысалардағы „жарқын“, „тири“, „ер“, „дуұры“, „қара“, „аш“, „тоқ“, „хәйяр“, „бәлент“, „шүлен“, „ақ“ сөзлери түпкиликли түркий сөзлеринен болған келбетликлер болса, „хасыл“, сөзи парсы тилинен өзлестирілген „қырмызы“ сөзи ески түркий тилинен киятырған „қызыл, қызғыш“, деген мәнини билдиретуғын сөз.

Дөрэнди келбетликлер келбетлик жасаушы -лы//ли, -дай//дей, -сыз//сиз қосымталары хәм парсы тилинен өзлестирілген -бий//на префикслери арқалы жасалған;

Тәрк болмас шүлен қазаның,
Күнделикли Қүлен болыс,
Қәхәрлисең Қүлен болыс
Тамғасыз мал қалған емес,
Жәнибек хандай шалқайып,
Бундай шейит болған емес,
Порсықтай аппақ ул туұды.

Бул мысаллардағы „күнделикли“, „қәхәрли“, „тамғасыз“, „хандай“, „бундай“, „порсықтай“ сөзлери дөрэнди келбетликлер. Томендеги мысалларда -бий//на префикси менен жасалған дөрэнди келбетликлер берілген:

Мысалы: Журт бийхисап болған емес,
Наҳақтан ханы төгилди,
Дүнья бийхат хәдден асты,
Қыз бийшара қапа болды,
Бийпәхимлер аузым жапқас,
Бийақыллар арға шапқас,

Бул мысаллардағы „бийхисап“, „наҳақ“, „бийқат“, „бийпара“, „бийпәхим“, „бийақыл“ сөзлери келбетлик сөзлер болып, олардың ишиндеги „бийхат“ деген сөз „есеп-сансыз көп хатсыз, хатқа сыймастай көп“ деген мәнини аңлатыу ұшын жумсалған болыуы керек.

„Қүлен болыс“ поэмасында парсы тилиндеги „бәд-жаман“ дегенди билдиретуғын келбетлик сөз атауыш сөзлердің алдына дизбеклесип келип префикс хызметин атқарғанын көриуіге мүмкин:

Хорезм бәдлуға болды,
Бәдхасылдан алған емес,

Келбетликтің арттыруу дәрежеси тек бир мысалға жумсалған:
Порсықтай аппақ ул туұды.

Бул мысалдағы „аппақ“ сөзи этимологиялық жақтан „ап-ақ“ деген сөзден келип шыққан.

С А Н Л Ы Қ

Бердақтың „Қүлен болыс“ поэмасында тийкарынан санақ санлар жумсалған:

Жети ықлым жердің жузи;
Қаханы Шындур төртиси;
Отуз уғулдың атасы;
Екки уғлы жетим қалды;
Бала он үш жасқа келди;
Ағәдилден бес уғыл бар;
Қырық садақ қуйрық қанат;
Қүлен сексен жасқа келди;
Тоқсан жасқа жеткен емес;

Хәр күнине бир манаттан;
 Үш жүз шийе, бес жүз шынар;
 Алты урыу карақалпаққа;
 Жети жүз түп ақ терегин;
 Еки мың түп кара талын;
 Он жети түп тораңғылын;
 Жетпис бир түп Күлен болыс;
 Тоғыз жүз түп тоғай талын;
 Алты жүз түп шабдал, жүзим;
 Отыз ғоза мың түп ерик;
 Бағында түр Күлен болыс;
 Мийнет етип бир жай салдың;
 Сегиз қабат сейисхана;
 Қырық сегиз қабат әжирениз;
 Он төрт қабат ғәллекхана;
 Алты қабат мийманхана;
 Еки қабат дигирманхана;
 Хәр әжиреде он бир ағаш;

Бул мысаллардағы „жети“, „төрт“, „отуз“, „екки“, „он үш“, „бес“, „қырық“, „сексен“, „тоқсан“, „бир“, „үш жүз“, „бес жүз“, „алты“, „жети жүз“, „еки мың“, „он жети“, „жетпис бир“, „тоғыз жүз“, „алты жүз“, „мың“, „қырық сегиз“, „сегиз“, „он төрт“, „еки“ сөзлери дара хәм қоспа санлықлар болып табылады.

„Күлен болыс“ поэмасында „биринши“ қатарлық санлығы мәнисинде араб тилинен өзлестирилген „әууал“ сөзи жумсалған:

Әуелха жәми жәм келди.
 Әууал шайхы Абибулла

Топлау санлығы -аў//-еў қосымтасы арқалы хәм тартымның үшінши бети, сондай-ақ санақ санлардың тақирарланып қолланылыу арқалы аңлатылған.

Уғлы бесәу болған екен,
 Төртиси ондай болған емес,
 Бири-биринен тәмизкәр.

Поэманың тилинде „дүркин“ нумератив сөзи де жумсалған:

Отыз дүркин малды жыйнап,
 Карун өткен Күлен болыс.

А Л М А С Ы Қ

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында алмасық сөзлердің төмендеги мәнилик түрлери жумсалған.

Силтеу алмасығы:

Буны ҳеш ким билген емес,
 Буд не деген Күлен болыс,
 Ялған емес, ошбу сөзим,
 Буннан да артық не ис бар,
 Шул сыпатта яз қызларын.

Бул мысаллардан „бул“ силтеу алмасығының атау, табыс, шығыс сеплигиндеги сеплениуи, ондағы өзгерислер, сондай-ақ, Орта Азиялық түркий әдебий тилге тән болған „шул“, „ошбу“ қоспа силтеу алмасықлары жумсалғанын көремиз.

Өзлик алмасығы хәзирги қарақалпақ тилиндегидей „өз“ сөзи арқалы жасалған: Елбарыс хан әдил өзи.

Сорау-қатнас алмасықларының төмендеги түрлери жумсалған:

Нешше жыл өтти арадан;
 Кимлер атлы, ким пыяда,
 Нешше күн, неше ай салдың,
 Буд не деген Күлен болыс,
 Кимлер минер алтын тахта.

Белгилеу алмасығы парсы тиллеринен кирген „хәр“ сөзи арқалы, бул сөздің атауыш сөзлердің алдында дизбеклесип келиуи арқалы жасалған:

Хәр не барыны қарыж етти;
 Хәр бендениң бир халы бар,
 Хәр мезгилиге адам сойып,

Белгисизлик алмасығы „кимсе“ сөзи арқалы аңдағылған:

Кимселер жетер бахытқа;
 Жәмлеу алмасығы „жүмлә“, „бәрше“, сөзлери арқалы жасалған:

Жүмлә Қоныраттың бабасы;
 Бәршени яратты құдай,

Болымсызлық алмасығы „хеш“ сөзиниң атауыш сөзлердің алдында дизбеклесип келиуи нәтийжесинде жасалған:

Буны хеш ким билген емес;
 Қалалмалы хеш ким билип,
 Хеш бир жанға келмес нырқын

Р Ә Ы Ш

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында рәуиш сөзлер сйрек жумсалған;

Алам бирдей болған емес,
Өлгенше қор болған емес,
Ақырында дәулет-бахыт қонды,
Хәр мезгилге адам сойып,
Нешелер мыңнан көп дейди,
Бирдей қайғы ұапа болды
Бир алаға енирей берди
Талай күнлер бирге жүрде.
Тууып беккем белін буұды,
Кем-кем қартайып бараман,
Дәулетің кем емес пайтахттан
Аржағы-менен бержақтан,
Ишпей-жемей малды жыйнап.

КӨМЕКШИ СӨЗЛЕР

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында көмекши сөзлерден тиркеуіш хәм дәнекерлер жумсалған. Поэманьң тилинде төмендеги тиркеуішлер жумсалған:

Мысалы: Бул қыз бенен дәуран сүрди,
Биз бенен келмесин ойының,
Патша киби сарай салды,
Шамал менен доланып тур,
Минәр яңды Күлен болыс,
Сайадым көз бенен көрип,
Дәрья киби толып тасар,
Көп ишинде жүзиң жарқын.

Бул мысаллардағы „бенен“, „киби“, „менен“, „яңды“, „ишинде“, тиркеуішлери озинен бурын келген атау сеплигиндеги атауыш сөзлерди бас қарып келген.

Мысалы: Булардан соң Күлен болды,
Оннан соң Хийүадан,
Буннан артық не озады,
Бердимураттан, бизден бурын.

Жоқарыдағы мысаллардағы „соң“, „артық“, „бурын“ тиркеуішлери хәм көмекши атауышлары шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келген.

„Күлен болыс“ поэмасында аз санда болса дәнекерлер де жумсалған.

Мысалы: Хийүа менен Ханқа қалды,
Ығбал хәм дәулет тахтында,
Жәннет киби сарай салдын,
Хәм сыбаттың иши-сыртын.

Бул мысаллардағы „менен“, „хәм“ дәнекерлери гәптиң қурылысындағы биргелкили ағзаларды байланыстырыу ушын жумсалған:

Мысалы: Барды да бир тамға кирди,
Бир жылдан да өгип кетти.

Бул мысаллардағы „да“ дәнекери күшейтиүши дәнекер болып табыады.

„Күлен болыс“ поэмасында „гәхи“ аұыспалы дәнекери жумсалған;

Күлен аш болды, тоқ болды,
Гәхи бар, гәхи жоқ болды.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында томендеги модал хәм таңдақ сөзлер жумсалғанын көриүге болады.

Мысалы: Сегиз қабат сейисхана,
Рахмет сизге, Күлен болыс.
Алты қабат мийманхана,
Бәрекелла, Күлен болыс.
Бул жайды көрген адам,
Алхаббыз дер Күлен болыс,
Хайран болды ели-журтың,
Аұпарин деп Күлен болыс.
Көрген айтар, әне қалас,
Алгәрез арадан жыл өтти.

Бул мысаллардағы „рахмет“, „бәрекелла“, „алхаббыз“, „аұпарин“, „әне қалас“ сөзлери модаллық хәм таңдақлық мәни аңлатып тур.

Ф Е Й И Л

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында жумсалған фейил сөзлерге тән болған тийкаргы өзгешеліктердің бири, онда тийкарынан -ды// -ли, -ты// -ти, қосымтасы өткен мәхәл формалары хәм -ған// -ген, -қан// -кен формалы келбетлик фейиллер жумсалған.

Мысалы: Шыңғыс келип журтты алды;
Дин Хорезм уайран болды;
Журт ханны билди, ел болды;
Хақтың салған исин көрди;
Сақшылар гезип жүреди;
Бала он үш жасқа жетти;
Арғымақтан ат миндирди;
Күлен сексен жасқа келди;
Неше мың түп ағаш ектин;
Адам оны билген емес;
Алмай шахәр қалған емес;
Инақ боп хан болған емес;
Душпан жылап, күлген емес;
Басқа иләж тапқан емес;
Бундай батыр болған емес;

„Күлен болыс“ поэмасында фейил дәрежелеринен белгисиз, өзгелик хәм шериклик дәреже фейиллери жумсалған:

Мысалы: „Нахақтан ханы төгилди“ -деген мысалда фейилдің белгисиз дәрежесиниң -ил қосымтасы жумсалған.

Төмендеги мысалларда өзгелик дәрежели фейиллер жумсалған:

Мысалы: Қырмызы қамқа кийдирди,
Арғымақтан ат миндирди,
Хасыл жерден үйлендирди.
Бәдхасылдан алған емес.
Ектирген қыйлы ағашын,
Нурланып тур Күлен болыс.

Бұл мысалларда фейилдің өзгелик дәрежесиниң -дир// -тир қосымталары жумсалған.

Мысалы: Төртеуи енши алысты,
Бий пәхимлер ауыз жаппас,
Бийақыллар арға шаппас,

Жоқарыдағы мысалларда фейилдин шериклик дәрежесиниң -с// -ыс қосымталар жумсалған.

„Күлен болыс“ поэмасында фейилдин функциональ формаларынан келбетлик фейил, хал фейиллер ушырасады.

Поэмада төмендеги келбетлик фейиллер жумсалған:

Мысалы: Орнынан қозғалған емес,
Душпан жылап күлген емес,
Көргенниң мийри қанып тур,
Қызыр көрген узақ жасар,
Қолға басқан қолдаулы,
Бұл жайынды көрген емес.

Бұл мысалларда келбетлик фейилди -ған// -ген қосымталары жумсалып өткен мәхәл келбетлик фейиллерин жасап тур.

Мысалы: Тууар болды айы толып,
Күнде келер баспақ тана,
Көргенінде мийрин қанар,
Муазин айтар азанын,
Бедеу минген тағдан асар,
Дарья киби толып тасар

Бұл мысалларда -ар// -ер қосымталы келбетлик фейиллер жумсалып олар келер мәхәлди аңлатуы ушын жумсалған.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында -ып// -ип// -п, -а// -с// -й қосымталы хал фейиллерде жийи ушырасады;

Мысалы: Душпан жылап күлген емес,
Қыз жүрмеди бир күн күлип;
Сақшылар гезип жүреди;
Апарып ханға береди;
Аттан сайлап айғыр сойды.
Халқын жыйнап берди тойды,
Бир сунқар дөреп уяда,
Бийпәхимлер аузын жаппас,
Ер қыйланмай дунья таппас,
Мийнет етип бир жай салдың,
Турдың басында талтайып,
Жәнибек хандай шалқайып,
Хайярларын урып соқтин,
Көргенниң мийри қанып тур,

Бағларыңды Күлен болыс,
Еринбей арадаң жүрип,
Санадым көз бенен көріп,
Бердимурат көріп жазады,
Көргеннің көзі қызаты.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасында фейилдің бұйрық, тилек, шәрт, анықтық мейиллери жумсалған.

Қазіргі қарақалпақ тіліндегі сыяқты түбір фейилдер бұйрық мейилдің екінші бетінде жумсалған.

Алла яр бод, пирим қолла;
Сөз мәнісин абайлап қал;
Инанбасаң өзің сана;
Бердимураттан бод хабардар;

Бұйрық мейилдің үшінші бетінде -сын// -син қосымталары жумсалған:

Биз бенен келмесин ойының,
Несип етсин Күлен болыс,
Ашылсын бахты-ығбалың,
Бағ-дәулетің болсын абад,

„Күлен болыс“ поэмасында төмендегі тилек мейилли фейилдер жумсалған:

Алла болғай, дәртке-дәрман,
Ақырын алла ондағай,
Соңы өкиніш болмағай,
Сырынды душпан алмағай,
Қудай бергей Күлен болыс,
Жарылқағыл Күлен болыс,
Кейін болғай, Күлен болыс.

Жоқарыдағы қосық қатарларында -ғай// -гей// -ғыл, қосымталы тилек мейилли фейилдер жумсалып ис-хәрекеттің ислениуі ямаса исленбеуі бойынша субъектінің тилек өтінішін аңлатып тұр.

„Күлен болыс“ поэмасында төмендегі шәрт мейилли фейилдер жумсалған:

Ақылың болса Күлен болыс,
Зейінің болса Күлен болыс,
Етсем талай өнерім бар,
Инанбасаң өзің сана,

Жесең жақыңның рәхәти,
Несип болса Күлен болыс

Бұл мысалларда -са//се қосымталы „болса“, „етсем“, „инанбасаң“, „жесең“ шәрт мейилли фейилдер жумсалып ис-хәрекеттің ислениуі ямаса исленбеуі үшін зәрурлі болған шәртті аңлатып келген.

„Күлен болыс“ поэмасында Орта әсірлердегі -дурур// -турур көмекші фейили тийкарынан пайда болған -дур// -дур, -ты// -ти, предикативлери ушырасады.

Қаҳаны шындур тортиси
Даңқың жоқарыдур шахтан,
Бұл көңлімде көлдур әрман,
Қазы келер жоқты саны,

„Күлен болыс“ поэмасында фейилдің бет-сан категориясының толық хәм қысқарған формалары ушырасады;

Мысаллар: Түсинерсең болса зейінің,
Иззетлерсең алым келсе,
Жайысаң молла хожаның,
Билмен алдағы Ұақытта,
Кімлер өтер Күлен болыс,
Расулға үммет, хаққа құлман,
Бир алланың исин, билмен.

Бұл мысалларда фейил хәм атауыш сөзлер баянлауыш хызметінде жумсалғанда екінші бет бірлік сандағы -н// қосымтасын қабыллап тұрған болса, кейінгі екі мысалда толық формалы бет-сан категориясының орнына (билмен-билмеймен) қысқарған формада қолланған.

Ж У Ы М А Қ

Бердақ Фарғабай улының (1827-1900) әдеби мийраслары XIX әсірдегі, улыұма қарақалпақ халқы мәдени турмысында салмақты орынды ийелейди. Шайырдың заманласы Өтештің „Бердақ еди шайырлардың данасы“ деген пикири, оның қарақалпақ шайырларының арасында тутатуғын орнын дәл хәм анық сәулендиреди. Бердақ озинің изінде бай әдеби мийрас қалдырды. „Хорезм“, „Шежире“, „Амангелди“, „Айдос бий“, „Ерназар бий“, „Күлен болыс“, „Ақмақ патша“, „Рәушан“ хәм „Еркебай“ поэмалары, терс мәнилі, тәрбиялық әхмийети күшли, ең баслысы халықтық идеялар менен сууғарылған көп санлы қосықлары буның айқын дәлилі.

Шайырдың әдеби мийраслары әдебиетші, тарихшы, философ, педагог хәм тилши илимпазлар тәрәпинен терең изерленди. Илимпазлардан И.А. Беляев, С.П. Толстов, Н.А. Баскаков, Н. Дәўқараев, И. Т. Сағыйтов, Қ. Айымбетов, М. Дәрибаев, Х. Ҳамидов, А. Муртазаев, М. Тилеумуратов, А. Пахратдинов, Ө. Әлеўов, х.т.басқалардың илимий мийнетлеринде Бердақтың әдеби мийраслары әдебиеттану, философия, педагогика, тарих хәм тил билими көз қарасынан үйренилди.

Бердақтың әдеби мийрасларының ишинде „Күлен болыс“ поэмасы да белгили орынды ийелейди. Бул поэма ҳазирге шекем тек бир мәртебе 1950-жылғы шайырдың таңлаўлы шығармаларының толық жыйнағында жарияланды. Соңғы баспаларына бул поэмада үстем класс ўақиллери жырланған деген бәс менен киргизилмей келди.

„Күлен болыс“ поэмасының Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Н. Дәўқараев атындағы тил хәм әдебиет институтының қол жазба фондында еки нұсқасы сақланады. Поэманың көлеми 102 куплет, яғный 408 қатар қосықтан ибарат.

Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы тарихый-лингвистикалық бағдарда изертлеў жұмысларын алып барыў ушын баҳалы мағлыұматлар бередиди.

Биз Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасын лингвистикалық бағдарда изертлеў тийкарында төмендегидей жуўмақларға келдик.

1. Бердақтың „Күлен болыс“ поэмасы тарихый-лингвистикалық бағдарда еле де терең изертлеўди талап ететуғын шығармалардың бири. Бул поэмада қарақалпақ халқы, оның айырым урыўларының келип шығыўы туўралы, сондай-ақ, тарихта өткен адамлар бойынша баҳалы мағлыұматлар бар.

2. Күлен болыстың өмири, ислеген хызметлери бойынша халық арасындағы көпти көрген, қатықулақ адамлардан мағлыұматлар жыйналса бул кисиниң унамлы хәм унамсыз тәрәплери еле де теренирек анықланар еди.

3. „Күлен болыс“ поэмасының сөзлик қурамында түпкиликли түркий сөзлер қатламы тийкаргы орынды ийелейди. Олар тематикалық жақтан адам мүшелерин хәм туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер, жәмийетлик-сиясий сөзлер турмылық буйым атамалары, мал шарўашылығы, өсимликлер дүньясына, тәбият кубылыслары, аспан денслери, ўақытты хәм өлшем бирликлерин билдиретуғын сөзлер, топоним, этноним, антрапонимлерге ажыралады.

„Күлен болыс“ поэмасында басқа ҳеш бир қарақалпақ жазба естеликлери хәм классик шайырлардың шығармаларында ушыраспайтуғын ески түркий дәўирине тән „қаған“ сөзи қолланған:

Жети ықтым жердиң жүзи,

Қаҳаны шындүр төртиси

Сондай-ақ, поэмада араб-парсы хәм орыс тилинен келип кирген сөзлерде жумсалған. Сөзлердиң мәнилеринде айырым семантикалық өзгешеликлер ушырасады.

4. „Күлен болыс“ поэмасында жумсалған түбир хәм көмекши морфемалар, сөз шақаллары, грамматикалық категориялар хәм формалар тийкарынан ҳазирги қарақалпақ тилине сәйкес келеди. Соның менен бирге, поэмада Орта Азиялық түркий әдеби тилге тән болған айырым грамматикалық формаларда ушырасады.

5. „Күлен болыс“ поэмасының ҳазирге шекем табылған нұсқаларын бир-бири менен салыстырмалы бағдарда изертлеп, текстологиялық изертлеўлер алып барыў зәрүр.

1. Әбдиназимов Ш. Сөзлерім меруертдур айтылған хәр бир... - Нокис, 1997.
2. Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тилинің морфемалық қурылысы. - Нокис, 2003.
3. Байниязов Қ. „Хорезм“ поэмасы Бердақтики // Арал балықшысы, 1987, 19-сентябрь.
4. Жапақов Н. Бердақ Хорезмди де жырлады // Совет Қарақалпақстанының Россияға қосылыуы. - Нокис, 1972, 382-384 б.
5. Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманағөйлик хәм шеберлик, - Нокис, 1993.
6. Насыров Д. С., Айымбетов М. Бердақ таңдамалы шығармаларының алфавитли-жыйилик сөзлиги. - Нокис, 1993.
7. Насыров Д. С., Доспанов О., Бекбергенев А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебиаты классиклери шығармаларының тили. - Нокис, 1995.
8. Нурмухаммедов М., Есемуратов Г. Бердақ хаққында жанға мағлұматлар // Қзыл Қарақалпақстан, 1954, 24-сентябрь.
9. Өтеулиев И., Алламбергенова П. Бердақтың „Күлен болыс“ дәстаны хаққында // Устаз, 2002, 30-май.
10. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. - Нокис, 1987.
11. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр творчествосының жыйналуы, басып шығарылуы хәм изертлениу тарийхынан. - Нокис, 1990.
12. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр дәреғиушилигиниң гейпара мәселелери. - Нокис, 2003.
13. Сағитов И. Бердақтың творчествосы. (Адеби критика-лық очерк) - Нокис, 1958.
14. Сағитов И. Бердақтың әдебий мийрасларын толық өлестирейик // Әмиүдәрья, 1971, Қ 12, 116-119-б.
15. Сағитов И. Сахра бұлбили. - Нокис, 1974.
16. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги шайырларымыздың тили хаққындағы мәселеге // Әмиүдәрья, 1969, Қ 10, 123-127-б.
17. Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги. - Нокис, 1970.

23. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Нокис, 1974.
24. Хамидов Х. Ески қарақалпақ тилинің жазба естелик-лери. - Нокис, 1985.
25. Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы // Бердақ. Сайланды шығармалары. - Нокис, 1997, 5-12-б.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҮ.....	3
а) „Күлен болыс“ поэмасының нұсқалары, қурылысы.....	3
б) „Күлен болыс“ поэмасының изертлениуі.....	4
ТИЙКАРҒЫ БӨЛИМ	
I БАП. БЕРДАҚТЫҢ „КҮЛЕН БОЛЫС“ ПОЭМАСЫ-НЫҢ СӨЗЛИК ҚУРАМЫ.....	11
1. Түпкиликли түркий сөзлер қатламы.....	12
Адам мүшелерин хәм тууысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлер.....	12
Сиясий-жәмийетлик сөзлер.....	13
Әскерий түсиниклерди билдиретуғын сөзлер.....	15
Турмыслық буйым атамалары.....	15
Мал шаруашылығына байланысly сөзлер.....	17
Өсимликлер дүньясына байланысly сөзлер.....	18
Тәбият кубылыслары, аспан денелери, уақытты, олшем бирлигин билдиретуғын сөзлер.....	19
Топонимлер.....	20
Этнонимлер.....	21
Антропонимлер.....	26
2. Басқа тиллерден кирген сөзлер қатламы.....	33
а) Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер.....	34
б) Орыс тилинен кирген сөзлер.....	36
II БАП БЕРДАҚТЫҢ „КҮЛЕН БОЛЫС“ ПОЭМАСЫ-НЫҢ МОРФОЛОГИЯСЫ.....	36
1. Ашық.....	36
2. Келбетлик.....	38
3. Санлық.....	39
4. Алмасық.....	41
5. Рәуиш.....	42
6. Көмекши сөзлер.....	42
7. Фейил.....	44
ЖУҰМАҚ.....	47
Пайдаланылған әдебиеттердің дизими.....	50